

1995

ŠIFRA : LAB BADMER

MOJI SUSRETI SA
JEVREJIMA, RATNICIMA

Došao je kobni dan, dan ulaska Njemaca u Jugoslaviju. April 1941. godine. Poslije pada tolikih evropskih zemalja, došao je red i na našu. To smo i očekivali, ali ne tako brzo.

Ležim u virovitičkoj bolnici poslije operacije slijepog crijeva. Već sutradan, po ulasku Njemaca, izbačena sam iz bolnice. Zahvaljujući plemenitosti i prisebnosti časne sestre, koja je u zadnjem momentu istrгла moju bolesničku listu i spasla me ko zna kakvog šikaniranja od strane Njemaca. Njemci su u Viroviticu ušli bez ijednog ispaljenog metka.

Izašla sam iz bolničkog kruga. Rana me boli, pridržavam je rukom, a konci me strahovito žuljaju. Podravska Slatina, mjesto mog boravka, još nije pala u njemačke ruke. Ne znam kuda da krenem? Na ulici srećem svoje školske drugove u ustaškoj uniformi, naoružane. Ne pozdravljaju me! Tužna, bolna i uvrijeđena, idem ulicom i razmišljam kome bih sad smjela zakucati na vrata?... To može biti samo jevrejska kuća. Odlučih se da idem Volfovim, neprijatno mi je jer su u kući samo dečki, a kako smo u školi zajedno, ne bi trebalo da se stidim! I zaista, roditeljski i jevrejski primljena sam u tu kuću. Svi smo strašno zabrinuti, teška mora pala je na naše duše, a ja imam samo šesnaest godina.

Čim je Slatina pala, moja sestričina Laipnik Rahela želi da me što prije vrati roditeljima u Drvar. Preko Kapele Batrine stižemo uskotračnom željeznicom do Slavenskog Broda. Tu, u željezničkoj čekaonici, već drugi dan očekujemo taj famozni čamac, koji će nas prebaciti preko Save u Bosnu.

Jedan mlad njemački vojnik stalno nas posmatra! Rahela je već uznemirena. Prišao nam je. Rahelu oslovi sa "Frau?..." i nastavi da govori. Sve razumijem, mrtvački me oblio znoj. Priljubih se čvrsto uz Rahelu i očekujem njen odgovor? Drhtim od straha, pa valjda me neće dati? Naša Rahela, inače u životu energična i odvažna osoba reče: "Gospodine, to nije moje dijete, vodim je majci, bila je u bolnici, tuberkulozna je!" Mene diskretno opomenu: "Kašlji, kašlji!". Vojnik se okrenu i bez imalo sažaljenja ode. Raheli je rekao da sam mu se dopala, da će uzeti "urlaup" (odsustvo), vjenčati me i voditi u Njemačku. Samo snalažljivost i prisutnost moje sestre, spasla me je.

Stigao je čamac. Prešli smo u Bosnu. Seoskim kolima stigle smo u selo Hrvacane, kod Rahelinih roditelja. Dolaskom u dom mog dobrog strica i tetke, osjećam se sigurnom. Tu, u široj porodici Albahari Jakoba najdraži mi je osmogodišnji unuk, vedrih, plavih i pametnih očiju i pogleda, Leon-Lelo. Geografija ga je već tada izuzetno interesovala; već tada poznavao je sve kontinente, evropske zemlje, njihove glavne gradove i bezbroj ostalih geografskih podataka. I on je jedno od bezbroj nevine djece, koja su, nažalost, u logorima smrti okončala svoj nedužni život.

Uskoro, u naivnom ubjedenju da ćemo se poslije rata vidjeti, srećna krećem za Drvar! Konačno stižem na našu drvarsku Brinu, odakle, kao na dlanu, gledam svoj dragi Drvar. Svoje sam obradovala, ali i uznemirila, jer su vjerovali da sam u Slatini sigurnija.

U Drvaru malo je Jevreja; tu je Dr. Levi Moni, književnik Šinko Ervin, sa suprugom doktorkom Šinko i naša porodica. Ubrzo, već 16. jula 1941. deportovani smo, moji roditelji, brat i ja u ustaški logor Bosanski Petrovac. U tom logoru bilo je preko sto Jevreja, to su jevrejske porodice iz Bihaća. Oktobra iste godine sprovode nas u logor Jasenovac. Zahvaljujući hrabrosti moga oca, bježimo sa željezničke stanice u Prijedoru i dolazimo u Sanski Most. Srećni smo, to je talijanska okupaciona zona. Osjećamo se

mного sigurnije, jer nas Talijani ne proganjaju. Bojimo se povratka ustaša i uz pomoć Talijana, koncem 1941. stižemo u naš Drvar. Nekad divni, dragi gradić, sada pust. U njemu vladaju neki strani, tuđi ljudi! U gradu je velika glad. Majka me često šalje da nosim hranu porodici Šinko (o čemu je književnik Šinko pisao u svojim ratnim memoarima). Uskoro je obitelj Šinko napustila Drvar, krenula put Splita. Rat su preživjeli.

*

*

*

Uskoro iz Dervente, gde je boravila kod rođaka, stigla je i moja najstarija sestra Flora. Iznenada, sasvim neočekivano, na naša vrata zakucala su naša dva omiljena rođaka Atijas Mimo iz Sanskog Mosta i Jozef-Joško Kabiljo iz Prijedora. Željeli su da se priključe gerilskim jedinicama, što su hrabro i učinili. Nažalost, vraćeni su nazad, uz motivaciju da je u vojsci hrane nedovoljno. Da li je to istina, nikad se nije saznalo? Strah od gradskih, nepoznatih pojedinaca, naše seoske gerilske gorštace uvijek je bacao u nedoumicu da li su iskreno ili zlonamjerno došli.

Dolaskom Jožia i Mime, naš se život potpuno izmjenio. Do tada bi večerima sjedili uz polugašenu lojanicu i uz pesimističke prognoze prepričavali ratna zbivanja. Ta monotona, ali zastrašujuća ratna psihoza pogadala je posebno nas mlade. Sjedeći u kući kao zatočnici, sa dnevnim izlaskom na ulicu samo od jednog sata, bilo nam je više nego očajno. Dolaskom naših rođaka, posebno duhovitog, veselog i šarmantnog Jožia, život je postao sadržajni i draži. Našao bi za svakoga od nas neko prikladno zanimanje: pisanje, čitanje, slikanje, pletenje, prevodenje - prema sklonosti. Nastavili smo sa učenjem stranih jezika. Pred veče bi se o svemu vodila zajednička rasprava. U svemu tome bio je pravi pedagog i profesor.

Iako u ratnom, neizvjesnom okruženju, te naše večeri, do u kasne sate, bile su najdraže. Jožiev topli, melodični tenor, sve nas je opijao. Lagano za njim, svi bi pjevali i padali u duboki melanholični zanos. Naši stari roditelji pjevali bi sa dubokom sjetom u očima, posebno španske pjesme, i to stare izvorne španske pjesme, koje su u svojim srcima naši preci ponijeli, napuštajući bez svoje volje domovinu Španiju, kao:

"Onde stas korason, non ajego tupal pital,
Deste grande dolor, ke non pojdo maz jorar!
Jo aj doz anjos ke jo a Ti Te kero,
Jo aj doz mezes ke Te buško jo!
Jo la keria mas ke me vida,
Mas ke me madre la keria jo!
Kvando Te madre Te parjo, e Te kito al mundo,
Korason non Ti e ado, por amar segundo!

Abašando les kalera....."

Te naše, zaista divne pjesme, pune ljubavi i nježnosti, naš

narod vjekovima prenosio je sa generacije na generaciju i biće dragocjeno ako se to i dalje nastavi!!!

Zahvaljujući stalnoj i svugde prisutnoj okupatorskoj špijunaži, Mimo i Joža zapali su jedno vrijeme u talijanski zatvor. Bilo je to u zimu 1942., najoštrije zime u toku rata i uz hladni, mračni, memljivi opštinski podrumski zatvor, bili su već na rubu izdržljivosti. Otac im je nosio hranu i presvlaku, ali sve iznešeno iz tog zatvora plivalo je u vaškama. Po oslobođenju logora Rab, svoju veliku želju da stupe u redove partizana, konačno su ispunili! Rat su preživjeli, ali su nas ipak rano napustili.

*

*

*

Drvar je od ustanika blokiran, velika je zima, a hrane nema. Prošla je ta gladna, hladna zima. Jula 1942. pod stalnim pritiskom ustanika, Talijani se povlače. Drvar je slobodan. Taj dan još uvijek pantim! Mi smo presrećni, ma kako nam bilo, svjesni da ćemo živjeti u slobodi, presrećni smo! U Drvaru je ostalo samo deset porodica. Među njima smo i mi, jer je naša sestra Rahela u šumi u gerilskim jedinicama.

Uskoro ugledasmo kolonu naroda koja se kreće prema Uncu. Na čelu kolone je crvena, proleterska zastava. Sve nam to čudno djeluje, ali se priključismo koloni. Iz grmlja iskočiše nekoliko naoružanih i veoma bjedno obučениh mladića. Prepadoh se, nisam mogla vjerovati da neka vojska može tako bjedno izgledati. Ti odrpani borci počеше nas grliti i ljubiti. Vidjevši to, jer ni jedna vojska nije nas grlila, postadoše nam odmah dragi. Moja majka, od malo sačuvane kafe, te, iako čudne borce, počastila je.

Očekujemo sestru Rahelu. Borci naš tješe: "Živa je, zdrava i lijepa vaša Rahela". I zaista, eto nje, u lijepoj narodnoj nošnji, sa još djevojaka, pojavi se. Odvažna, hrabra partizanka priča nam o borbi, zimi, naporima, o dobrom drvarskom seljaku koji ih je hranio i oblačio.

Pošto je Drvar slobodan, dolaze borci i ranjenici iz raznih jedinica. Među njima je nešto i Jevreja. Svi nas posjećuju.

Jednog petka uveče, uoči Šabata, mama je zapalila kandil, a tata je stavio talet i počeo da moli subotnju molitvu. Neko zakuca na vrata. Mama ih sa strahom otvori. Na kućnom pragu pojaviše se dva lijepo uniformisana partizana. U polutami čujemo nama dobro poznati pozdrav: "Bojnos noćes". Trgosmo se, moj otac, također, otpozdravi na španskom jeziku. Učtivo se predstavio, to su članovi štaba I Udarne Krajiške Brigade, Dr. Mešterović Đura i Todorović Vojo. Odmah Vojo objasni da je to njegovo partizansko ime. Da je on Jevrejin iz Sarajeva, Lerer Šamuel. Otac ga zagrlji i poljubi uz riječi: "Dio ke Te gvarda!" (Bog nek Te čuva!). Ono malo hrane rado smo podijelili uz prijatan razgovor o Sarajevu, našoj porodici u ulici Mali Alifakovac, u kojoj je i Vojo živio. Oba su španski borci.

Poslije rata posjetili su nas u Malom Alifakovcu, gde smo sa zanosom evocirali ratne uspomene, naravno uz pastel, haminadus jaja i fritule (španske specijalitete).

Obojica su još dugo živjeli u slobodnoj Jugoslaviji.

*

*

*

Drugi, također veoma drag posjetilac naše kuće bio je Dr. Romano Jaša, član Vrhovnog Štaba Narodno-oslobodilačke vojske. Našu porodicu poznavao je, jer je detinjstvo proveo sa mojom majkom u Banja Luci. Inače je bio sin poznatog sarajevskog rabina Romano Menahema.

Našu preidealiziranu partizansku borbu gledao je iz više uglova. A ostvarenje naših ideala pomalo pesimistički ocrtavao. Već onda bio je vidovit i realan posmatrač zbivanja, ali u to nas većinu ni sa čim ubjediti nije mogao. Rat je preživjeo, umro pre par godina.

*

*

*

Jedan od veoma dragih posjetilaca naše kuće u Drvaru bio je Atijas Mono, naš sapatnik u logoru Bosanski Petrovac.

U poređenju sa ostalim internircima bio je najsmjeliji i najaktivniji u sprovođenju raznih akcija. Svojom vedrinom i duhovitošću bodrio je mlade, ali potonule duše. Tada posebno, kada smo bili sabiti u betonske okove zgrade i gustu žičanu ogradu, tada više nego ikada bili smo željni života! Uz malu usnu harmoniku Mono je svirao, a mi bismo u zamračenom podrumu plesali. Te nekad divne, zanosne pjesme, sada uz istu melodiju, pratile bi druge, dirljive riječi naše teške zbilje:

"Davno nisam jeo slatke palačinke,
Davno nisam pio topli čaj!

(Tri palme na otoku sreće,
Gde oblaci kruže svu noć!)"

Pored bezbroj humanih pomoći, Momo se primio jednog od najopasnijih poduhvata u logoru. Noću, provaljujući gustu žičanu ogradu uputio bi se pod Oštrelj, u srpska sela Bare i Kulunić. Poštenu srpski seljak potpuno je razumio teškoće Jevreja u logoru. Svakodnevni upadi ustaša u selo, odvođenje i ubijanje domaćina, paljenje i pljačkanje, natjeralo je seljaka da tu Pavelićevu Nezavisnu Državu Hrvatsku mrzi i bori se protiv nje. To je bio duboki razlog da bjedne i gladne Jevreje u logoru pomaže!

Laganim dogovorenim znakom kucajući na seoska vrata, domaćini bi mu pružali hranu; kajmak, sir, hljeb, slanine. Popričali bi po koju i Mono se hitro, da ga jutro ne zatekne u selu, vraćao se nazad. Iako smo svi bili gladni, Mono je hranu djelio onima kojima je bila najpotrebnija. Ja sam ipak bila jedan mali izuzetak, jer sam kao njegova diskretna simpatija, dobijala po nešto malo od toga. Rano u zoru zakucao bi na naša vrata, dodao poklon mojoj majci od srca i zadovoljan krenuo u dubok san!

Susret sa Monom u Drvaru moje je roditelje veoma obradovao. Meni je bilo žao što ga tada, kao i u ratu, nikad vidjela nisam. Rat je preživjeo, nedavno je umro.

*

*

*

Mi u našem, već šest mjeseci slobodnom Drvaru, živimo srećno i zadovoljni što smo se, kako smo tada mislili, jednom zauvijek otrgli iz ustaških kandži. I dok tako zadovoljni u bivšem "činovničkom domu" prikazujemo naš bogati kulturni program, uplašiše nas u sali uzvici: "Njemci u Petrovcu!" Znači, četvrta neprijateljska ofanziva, o kojoj se odnedavna šapuće, tu je.

Svi do jednoga, iako lagano, za priredbu obučeni, hitamo u bolnicu da bismo do ulaska Njemaca sve ranjenike prebacili u šumu. Najveći dio ranjenika je iz proleterskih, srbijanskih jedinica. Oni su uz nas presrećni. Oni se dobro sjećaju augusta 1942. kako su pri ulasku u naš grad dočekani ovacijama i pjesmom, dok su se po livadama, na bjelim čaršafima, razvijale jufke za pite, u furunama pekli hljebovi, a na ražnju okretali janjci. Prva, na bjelom konju, sa pesnicom na čelu, ušla je Crvenčanin Vera, Beogradanka, predratni student. Od tog dana drvarska omladina danonoćno bdije nad ranjenicima, a drvarski seljak donosi sve što u kući ima. Nije bez razloga narod u ovoj vojsci vidio svoje spasioce. Ova vojska nikoga ne ubija, a bori se protiv ustaša i Njemaca, čuva naša ognjišta.

Na grubim, od drveta i ćebadi napravljenim nosilima, uz vejavicu, bljuzgu, blato i snijeg, uspjeli smo sve ranjenike prebaciti u Crvljivicu i Prekaju. Rano ujutro, vraćajući se iz Prekaje, na moje veliko zaprepašćenje, susrećem kolone izbjeglica. Među njima, u Žumberačkom partizanskom odredugledah Katicu Šprirer, Jevrejku iz Virovitice. Sasvim ubjedljivo govori mi: "Pođi sa mnom, ovo će sve za tri mjeseca proći, vratićemo se u Viroviticu i nastaviti školu!" Potrčah kući po ruksak, sa već unaprijed spremljenim stvarima, ali roditelja nema u kući, napisah im ceduljicu i potrčah za kolonom. Iako sam mimo kolona trčala, Katicu nigde susrela nisam.

U zbjegu, u selu Bjeljicima saznadoh za moje roditelje. Izleteh iz kolone i otrčah k njima. Nisu iznenađeni, nadaju se da će ostati sa njima. Na moje odlučno pitanje: "Tata, smijem li ići u partizane?" Otresito i hrabreći me reče: "Idi, djete, tamo Ti je mjesto, a nama šta Bog da!" Nenam vremena ni sekunde ostati, poljubih oca u ruku. Pitaju me za malog brata. "Izgubili smo se one noći kad smo prenosili ranjenike i dalje ništa ne znam!" Moja majka isprati me tužno, ali pomalo i zadovoljno, vjerujući da će odlaskom, udaljujući se od Njemaca, spasti svoj život! Na malom bregu, uz poljupce i njene brižne suze rastadosmo se, uz upozorenje da čuvam svoj djevojački ponos.

*

*

*

Moji stari roditelji, sa dugom kolonom izbjeglica, krenuli su u pravcu Like. Na prelazu grahovske ceste, u selu Resanovcima bilo je opasno. Tek što su grahovsku cestu prešli, tati noge potpuno otkazaše. Toplim, očinskim rječima, više plačući, reče: "Idi Luna, bar Ti da djeci ostaneš, ja dalje ne mogu!" Izvan sebe, mama nije htela da ostavi oca. Da bi je odobrovoljio, zbunjeno, zadržavajući i poslednju snagu tata govori: "Ne brini, sakriću se u žbunje, pa kad Njemci prođu, doći ću za vama!" Zna mama da je to nemoguće, a tek kad izbjeglice koje pridolaze uzvikaje: "Diž' se stari, eto Njemaca!". Mama se skameni. "Gvaj di mi, Dio ki nos gvardi! - Đavo, diži se!" - plače izbezumljena majka.

U ŽIVOTU JE IPAK SVE PREDODREĐENO I NJIM SE UPRAVLJATI NE MOŽE!

Da ne začu na španskom izrečenu molitvu Bogu, Mono ih sigurno primjetio ne bi. Okrenu se i ugleda starog, dobrog Davida kako na zemlji sjedi. Taj još iz logora susretljivi i hrabri Moni Atijas, uze oca na leđa i ponese dalje. "Ne brini tui Davo, čeka Vas naša slobodna Lika!" Uz pomoć svojih ratnih drugova VIII Krajiške brigade, tata je "krkače" prenijet do bezbjednijih sela. Zadovoljan, Mono nastavi put rječima: "Vidjet ćemo se u slobodi". Svi smo se toj SLOBODI nadali, ali priželjkivali smo je i čekali pune četiri godine!

Ti dobri naši Drvarčani, nabaviše u selu konja, sa kojim je veći dio izbjegličkog puta moj otac prokrstario. Prilikom povlačenja za Liku, za Divoselo, sreću Dr. Albahari Rahelu-Cilu, očevog brata Dude kćerku. Ona je ljekar, rukovodi pokretnom bolnicom, koja se svakim danom, kako borbe traju, sve više popunjava. Ubjeđena da njeni roditelji u Zagrebu nisu više živi, presrećna je što je tui Davo živ, koji će joj, kako kaže, u slobodi oca zamjeniti!

Kada je prohujala i splasla, a konačno i propala njemačka ofanziva, moji se iz Divosela vraćaju u selo Boboljuske, nedaleko od Martin Broda. Sve je bilo mirno i spokojno, samo po neki prepad četnika uznemirio bi moje roditelje.

Negde u ljeto 1943., vraćajući se iz Like, došla je u Boboljuske moja sestra Flora, da se kod roditelja porodi. Pred sam porod oboli od pjegavog tifusa. U visokoj je temperaturi, bunca, trese se, diže se sa postelje, bježi vani. Ovo su za moju majku najteži dani ratnoga života. Najzad dođe taj sudbonosni dan poroda. Trudovi ne dolaze, a bolovi sve jači i jači. Flora gubi dah, usne su joj pomodrile. Mama oko ognjišta jauče, grize ruke i već nazire skoru ćerkinu smrt. Tata okrenut istoku, sa taletom (molitvenim peškirom) o vratu, moli Boga za spas svoje kćeri! U momentu, majka se osvjesti, otrča, donese nekoliko za slobodu čuvanih zrna crne kafe, preprži i dade Flori. Gutljaj po gutljaj popijene kafe, razbistriše oči i nešto ojačaše Floru. Ali sve je uzaludno, Flora snage za porod nema.

I baš kao da su jauci ugledali sreću! Iz omanje kolone izbjeglica povratnika, koja se selom kretala, uleti u kuću sredovječna žena. Zabezegnuta užasnim prizorom, vičući: "Spašavajte ženu!", napuni kazan vodom, zagrija ga do vreline i

spusti Floru u vodu. Stomak uze među ruke i poče ga polako masirati. Za nepunih pet minuta djete izleti iz stomaka. Ali na još veće zaprepašćenje, ofureno, smežurano, sivo-smeđe boje. "Dječačić!" - uzviknu prolaznica, - a sad će i on propjevati!" Uze djete za noge, okrenu glavu na dole i poče ga snažno udarati. Mališan zaplaka i tada svim mukama u porodici Simić i Albahari došao je kraj!

Još u toku babičke intervencije, što joj je i bio poziv, te na sreću naišle žene, prepoznaše se ona i moja majka. Bila je to majka poznatog borca Krainović Uroša iz Drvara.

*

*

*

Dr. Levi Salamon pre Drugog svjetskog rata živeo je i radio u Drvaru. Kao predratni komunista često je proganjan i zatvaran. On i njegova do kraja razborita, plemenita supruga Bosa, bili su u ondašnjoj intelektualnoj sredini Drvara najpriznatiji i najomiljeniji. Nema dovoljno rječi da opišem njihov pristup i toplinu, kojom su oboje u narodu zračili. Kad bi se Dr. Levi i Bosa spomenuli, to bi bilo vedra srca i kroz puna usta!

Maja 1944. za vrijeme njemačkog desanta na Drvar, doktorova supruga Bosa sa kćerkom od godinu dana, zarobljena je od Njemaca. Zatočena na Šobića groblju, sa bezbroj ostalih Drvarčana, očekivala je svoju smrt. Zahvaljujući ostalim zatočenicima i drvarskim četnicima, uspjela je izbjeći iz logora. Niko od zatočenika nije je odao, inače bi bila sa djetetom zvjerski pogubljena.

Onda, sada, a sigurno i ubuduće divni i predobri narod Drvara, svoju Bosu, kćerku drvarske doline, sposobnu stručnu učiteljicu, besprekornog vaspitača njihove djece, suprugu plemenitog narodnog ljekara i po cijenu života, spasli su od smrti.

Ta cijenjena obitelj Dr. Levia iza rata živjela je u Sarajevu, a ja sam bila čest posjetilac u njihovoj toploj porodici. Poštovana obitelj Dr. Levia već odavno nas je napustila. Dve dobre kćerke, zahvaljujući roditeljskom vaspitanju, također su u narodu omiljene ličnosti.

*

*

*

Već smo prešli Jablanicu i rijeku Neretvu. Bilo je jako hladno. Na visoki snijeg pala je kiša, stvarajući tvrde snježne ledenice. Peli smo se uz planinu Prenj, iznad Konjica. Išla sam potpuno bosa, jer su me moje gojzerice jako našuljale. Zamjenila sam ih za opanke-putravce, ali i oni su se vrlo brzo iskidali. Koračajući po ledu, sa nogu je, ostavljajući trag na snijegu,

šibala krv. Čudo jedno, nije mi na nogama bilo zima. Bridele su mi pri svakim dodiroj sa ledom, koji je izazivao strašan, pržeći bol.

Bio je već skoro sumrak. U toj dugoj koloni, gde niko nikog ne gleda, gde se svak sa svojim mukama bori, začuh iznenadujući glas: "Jesi li to Ti Judita, kako bosa?" Bio je to Baruh Jakica iz Banja Luke, kojeg sam kroz druženje u banjalučkom kenu poznavala još pre rata. Kako su kolone brzo uzmicale, nije imao vremena za razgovor, rekao je: "Sačekaj me tu, donijeću Ti cipele!" Srećna što više neću hodati u mukama, ali preplašena da svoju jedinicu ne izgubim, ipak, ostah tu da sačekam Jakicu. Uskoro u njegovim rukama ugledah vojničke cokule. Prevelike su. Sa izuzetnom radošću strpah noge u njih, Jakica prikupi lišća, popuni praznine, zaveza šnure i uz: "Zdravo, srest ćemo se opet!", otrča u svoju jedinicu. U toplom, mokrom lišću, čini mi se, rane više bole?

Jakica je bio u I Proleterskoj brigadi. Nažalost, nikad više nismo se sreli. On je negde na Zelengori, kao hrabar borac, položio svoj život, kako su dramatično i poetski taj događaj opisali njegovi drugovi.

*

*

*

V neprijateljska ofanziva već je u punom jeku. Sve naše jedinice, koje su prema istoku krenule, nalaze se u potpunom petokružnom obroču od njemačkih SS divizija. Silne izbjeglice, koje su krenule sa nama, polako se osipaju, kakva im je dalja sudbina, niko ne zna. I naša sudbina je krajnje neizvjesna, krećemo tamo-smo, malo ko za koga brine. Naše hirurške intervencije su stalne, često pod vedrim nebom i paljbom metaka. Iako je skoro svak okrenut sam sebi, naš Dr. Đura očinski brine o nama. Kao iskusni španski borac vješto nas štiti od bombardovanja. Prema meni, najmlađoj u ekipi, oboleloj od dizenterije u ofanzivi, posebno je bio pažljiv i nježan. Za moj život, što me je izvukao iz Centralne bolnice, što me je kroz cjelu ofanzivu očinski čuvao, samo njemu mogu biti zahvalna!

Niz strme planinske masive spuštamo se rijeci Pivi. Neprijatelj nas je sa svih strana opkolio na uski, nesigurni koridor. I u toj dugoj, bosoj, goljoj, izgladnjeloj koloni, u košmaru duše i tijela, neko me snažno povuče za ruku! Srce mi snažno zalupa! Okrećući se prestravljena, obamrla, pred očima vidim hahn-krajc (njemački kukasti krst) i zlu njemačku ruku. Ali, na moju veliku sreću, pogledah i prepoznah Žaka Fincija iz Sarajeva. "Judita, otkud Ti tu? U kojoj si jedinici? Odmah pođi sa mnom, ne smiješ ostati na gudurama Pive!" - reče mi Žak i povuče me sa sobom. "Sa mnom je i 'Kic', sjećaš ga se sa Golenića?" Zbunjena, bez razmišljanja, krenuh nekoliko koraka, ali otimajući se iz njegove ruke. U mojoj jednoj, dječijoj duši, nešto se prelomi, otrgoh se i potrčah nazad, u svoju jedinicu!

Moje dve, u ekipi, vjerne saputnice Seka i Mira, zlovoljno me upitaše: "Gde se to Ti Maća izgubi? Već smo se prepali i Đura posl'o Ševu uz kolonu da te traži." Kad im rekoh šta se desilo,

odgovoriše mi: "Možda si pogriješila, a možda i ne, niko Ti savjet ne može dati!"

Mrak je već skoro pao. Nad Pivom se svilo mnoštvo bjednih ratnika, svi čekaju na prevoz dva famozna, gumena čamca. Spretni i hrabri borci dalmatinskih brigada prevoze nas preko brze, valovite i nadasve nemirne Pive. Sjedim na kamenu, u duši sam usamljena. Razmišljam o odluci, to je I Proleterska brigada. Ona je uvijek u prvim borbenim redovima, gde su najveći okršaji. Ali je zato i mogućnost proboja iz tih, kako kažu, pet neprijateljskih obruča najsigurnija.

Iz tih crnih misli svakodnevice, sasvim neočekivano misli mi skrenuše na Golenić i tu divnu 1940. godinu. Nedaleko od Slatine u selu Goleniću, na napuštenom grofovskom imanju, uspješno je organizovana i radila Hahšara. To je Svjetska jevrejska organizacija za obuku jevrejske omladine u poljoprivrednim radovima, kako bi se pred iselenje u Izrael osposobili za te poslove. Poslije dvogodišnje obuke na Goleniću, svi "haverim" (drugovi i drugarice), puni ideala i želje za obnovom svoje vjekovima nestale otadžbine, puna srca hitali su za Erec Israel.

Žak i "Kic" Samakovlija Isak i ostali, koji su dolazili u naš Ken, nastojali su da svoje i davnašnje ideale Jevreja celog svijeta uspješno prenesu i na nas najmlađe, ideološki još neopredjeljene Jevreje. Sa punim zanosom objašnjavali su nam poruku i zakletvu Teodora Hercla, vođe jevrejskog naroda u dijaspori: "AKO TE ZABORAVIM JERUSALAJME, NEKA MI USAHNE DESNICA!" Upoznavali su nas sa istorijom jevrejskog naroda, učili hebrejski jezik, jevrejske pjesme i poznato nacionalno kolo "Havu". Razvijali su kod nas patriotizam i ljubav prema praotadžbini. Tako istinskim i moćnim oružjem, vrlo brzo prodirali su u naše mlade duše. Mi, tada mlade "šiparice", iščekivale smo da će nam bar neko od njih šapnuti neku toplu, dragu riječ. Sve smo ih ljubopitljivo posmatrale. Posebno nas je oduševio "Kic". Bio je lijep, crn, stasit. Kad bi u ćizmama sa gvozdenim mamuzama zaigrao, poveo Havu, netremice smo gledale u njega. Ali, svaka je od nas svoje naklonosti duboko skrivala!

Tako tužna, iako je u toj dubokoj noći jako hladno, zagrevam bar dušu evociranjem nekad divnih i čestih izleta u Golenić. Uskim, vijugavim putevima, sa bezbroj bistrih potočića, krasnih hrastovih šuma i zlatno talasastih njiva pšenice, stizali smo do dvorca. Tim nekad divnim grofovskim zdanjem, mjesto kontesa i grofica, sada se kreće mlada, zdrava, od sunca preplanula jevrejska mladost. Za nas stare i mlade, koji dolazimo iz svih okolnih gradova, uvijek je pripremljen prijatan doček. Pod debelim hrastovim stablima poredani su dugi stolovi. Uz prijatan zajednički ručak, sa puno kolača donijetih od strane gostiju, uz prigodan kulturni program i igranje "Have" do iznemoglosti, prošao bi naš veseli "tiul" (izlet), na tom nezaboravnom Goleniću.

Veoma mali broj te divne mladosti uspio se prebaciti u Izrael. Uskoro nastupajuća, zlokobna 1941., njihove mlade živote raznijela je po fašističkim logorima Evrope.

Žak i "Kic" preživjeli su rat, ali su nas ipak već napustili.

Tek iza rata spoznali smo da smo Žak i ja rođaci.

*

*

*

Po probijanju poslednjeg neprijateljskog obruča u V ofanzivi maja 1943., dolaskom na zbornički teren, saznajem da je Katica preživjela ofanzivu i da je u Šekovićima sa Centralnom bolnicom. Ne znam, zaista ne znam, šta me je i tada vuklo k njoj, kad je već bilo sasvim jasno da od naše škole nema ništa. Najvjerojatnije zato što je Jevrejka, želim biti bar uz nju, ako već nema mojih roditelja!

Molim Dr. Mešterovića da mi odobri prelaz u Centralnu bolnicu. On mi ne dozvoljava; okolo je sve četnički teren, a sa kuririma nesigurno je putovati. I baš naš dobri Dr. Đura, kako smo ga od milja zvali, kao da je predosjetio zlu sudbu te jadne bolnice. Kroz samo dva dana cjelu bolnicu ustaše su krvnički izmasakrirale. Danas na spomen kosturnici u Šekovićima, podno Vlasenice, uklesano je i ime Špirer Katice!

*

*

*

Pored prvog veselog i dragog susreta sa Nahmijas Samijem 1942. u Drvaru ni slutiti nisam mogla da će naš drugi susret biti tako tužan i dramatičan, sjećam ga se pomalo iz predratne Banja Luke.

Negde oko Vareša, na visokom planinskom prevoju zanoćilo je dosta jedinica. Rano u zoru, kada smo se za pokret spremali, naređeno je postrojavanje svih jedinica. Odmah smo pretpostavili da je nešto opasno, neka teška borba ili neprijatejski obruč. Ali, nažalost, bilo je još gore. Ispred svih jedinica stajala su četiri razoružana borca. Bio je maglovit, tmuran dan. Iako sam podalje stajala, prepoznala sam Samija. Nikom ne govorim da ga znam, a posebno skrivam da je Jevrejčin.

Odjednom, jedan od komandanata pročita naredbu: "Zbog paljenja seoske košnice i krađe meda, kažnjavaju se streljanjem..." Pomenu dva nepoznata imena. "Zbog prikrivanja istine, upućivanjem u prve borbene redove kažnjavaju se Nahmijas Sami i četvrti nepoznatog imena!" Iako s tugom zbog ova dva prva borca, laknulo mi je kad sam čula da će Sami ostati živ! Bože, mislim se kako je težak i surov taj naš ratnički život; gladni, bosi i goli, a tuđe u selu ništa uzeti ne smijemo. Kroz nekoliko dana, iz daljine, spazila sam Samia, ali da ga ne postidim; okrenula sam glavu.

*

*

*

Uskoro, juna 1943., prelaskom rijeke Bosne u Nemili, približavamo se mojoj Krajini. Presrećna sam i stalno razmišljam kako da napustim proleTERSKE jedinice. Ja sam još uvijek dijete. Ono malo ideala što sam u sebi podrejavala, u ovoj teškoj ofanzivi srušili su se. Moja jedina želja je da ostanem oko Banja Luke, kako bih što pre došla do sela Hrvaćana. U nadi da su mi bar tetka Rena i njen uñuk Moric živi, želim ih nekako izvući iz tog zaostalog kraja. Znam da su stric Jakob i njegov sin Šalom-Mito, već u početku rata od četničke ruke ubijeni, zato njih, pa i po cijenu svog života, moram sačuvati! Sve to saopštavam Dr. Đuri. On u moje namjere i želje malo vjeruje, plaši se za moj život u tom pretežno četničkom kraju. Napokon mi odobrava prelazak, po mom izboru, u Banjalučki partizanski odred.

Mršava sam kao prut, ostajem nekoliko dana u odredskoj ambulanti u Šipragama. U odredu me jedva čekaju, misleći da ću im kao iskusna bolničarka mnogo pomoći. To duboko osjećam, napinjem sve svoje snage da svoje postojanje opravdam! Nepunih petnaest dana na panju bili bi poređani komadi mesa iz boračkih porcija kako bi me ojačali, a u isto vrijeme "gladnim očima" pružili zadovoljstvo! Obukli su me i obuli, tako da sam tek tada sebi došla.

Po jednom borcu iz odreda, koji krišom ide u Hrvaćane roditeljima, ćučun Nikoli, poručujem tetki da sam blizu i da ću brzo doći do nje! Ali život ne osvrćući se na nas, plete svoje konce! Poslije nepuna dva dana, moja ekipa prošla je kroz Hrvaćane i potražila moju tetku. Obe poruke tetka je primila i živjela u nadi da ću njoj i njenom unuku donijeti spasenje.

Tek kroz dva mjeseca oslobodili smo Prnjavor, svega dvanaest kilometara od sela Hrvaćani. Ja očekujem da ćemo već sutra, prekosutra, na Hrvaćane. Veče provodimo u hotelu Đerića, na igranci. I dok ja veselo igram, prilazi mi odnekud poznata osoba. Da, prepoznajem je, to je gospođa Lazukić, koja je prije rata sa tetkom bila veoma bliska. Grli me i sa puno opreza, saopštava mi da su nedavno tetku Renu četnici ubili, a njen unuk Moric da je kod apotekarke u Prnjavoru. Malog su, pošto su tetku ubili, bacili kroz prozor u potok. Peana, vjerna kućna pomoćnica moje tetke, kako plač začu, dotrčala je i dijete uzela, inače bi se i ono potoku udavilo.

Sve to slušam u bunilu. Ne mogu doći k sebi. Bacih se u zagrljaj gospođi Lazukić i tužna, sledena srca izadoh iz zgrade. Oko mene okupiše se borci, tješe me riječima: "Naći ćemo ubice i tvoju tetku osvetiti!" Ali ja ne želim osvetu, jer ne želim zlo zlim vraćati! Moja želja bila je da nas troje, koji smo, po mom mišljenju, jedini ostali živi, savijemo to svoje, iako okrnjeno gnijezdo, ali je ta nada, jednom zauvijek, izgubljena.

Sutradan, rano ujutru, idem porodici Finklštajn. Stara i iznemogla apotekarka jedva se kreće. Bez muža i jedinca sina je. Sin je već prvih dana rata otišao u partizane. Nerado me i zlovoljno prima. Na malog se jako žali: "Zločest je, stalno plače, ja ga više držati ne mogu!" Objašnjavam joj da dijete od nepune tri godine ne mogu voditi sa sobom, da sam vojnik i da ću to učiniti čim mi mogućnosti dozvole. Iz susjedne sobe dovela je Morica, dok se za cijelo vrijeme našeg razgovora čuo njegov plač. Iz starićinih ruku otima se i bježi u sobu. Jedva uspevam da poljubim malog, ubjeđujući staricu da ću čim mognem doći. Napustih kuću sa suzama.

Ubrzo mi zauzimamo i Hrvaćane. Stadoh pred izgorjelu kuću moga pokojnoga strica i obnovljeni sobičak u hambaru. Bilo je već

svanuće, razbih krečom poprskani prozor i ugledah krvav panj... Sad tek sam izvan sebe, pravu istinu saznala nisam. Znači glavu su joj odsjekli, krvnici jedni! Ošamutih se, hladni znoj me obli, hoću unutra! Borci me čvrsto drže i vuku dalje od tog stravičnog prizora. Lupam na susjedna vrata, kod starog poštara, iako nisam svjesna zašto ga tražim. On se sav tresu i plačući uzvraća: "Ne znam ništa". Kćerka mu je u partizanima, tako da je na tom četničkom terenu u stalnom strahu. Odjednom, pred nama se pojavi komandant brigade, Samardžija Stevo. Svojim oštrim, vojničkim glasom "Ajde, Judita, ima ranjenika!" - presječe naš razgovor. Znao je da će me jedino na taj način odvući od stravičnog i mučnog prizora.

U daljem napadu na četnike, jurišajući niz brdo Devetinu, nisam bježala od metka, išla sam mu u susret. Rastjerasmo četnike. Na lijepom, sunčanom jutarnjem danu, borci su plegli da se odmire, čekajući da im naš vrijedni i nikad zakašnjeli kuvar Mile spremi ručak. Iz vojničkog kazana diže se gusta, po ovčijem mesu mirisna para, što borce posebno raduje.

Meni nije ni do čega. Svi me tješe, ali meni nije do razgovora. Žalosno zaključujem da smo sa bujnog životnog stabla samo nas dvoje, jedno siročić i ja ostali. Da li će se i naša životna staza utrti, možda bi bilo i bolje? Najveći dio detinjstva proveli smo u zajednici sa stricem i tetkom. Pored toga, moj otac i Jakob su rođena braća, a moja majka i Rena rođene sestre. Kako je to duplo krvno srodstvo, tetku i strica doživljavala sam kao rođene roditelje!

Često sam školske ferije provodila kod tetke u Hrvaćanima. Ona nam je, sa velikim zadovoljstvom, razne sokove, šlagove i ukusne kolače svakodnevno servirala. Učila nas radu, redu i poštovanju. Sada, tužna i uplakana, evociram uspomene na moju vrijednu, dobru ali i strogu tetku Renu i u duši kao pamuk mekanog i plemenitog strica Jaku!

Munjevito kroz glavu, dok srce treperi, prolaze mi slike o njihovoj tragičnoj pogibiji. I pored dobrote i nesebičnog pomaganja sirotinje, pored svesrdnog zalaganja moje tetke u liječenju naroda, već u ljeto 1941. mog strica ubijaju seljaci, mještani. U potoku, nepunih sto metara od kuće, još živom, izvadili su oči i počupali nokte, da bi ga onda zvjerski zaklali. Bolan jauk dopirao je do same kuće, ali niko izaći nije smio, kuća je bila opkoljena naoružanim četnicima, sa puškama na gotovs. Po selu se pričalo da je to odmazda za nahranjeni proleterski bataljon "Zdravko Čelar", što je bio lukavo smišljen izgovor. U onom ratu, gde su se sve naše neregularne vojske, četnici i partizani, sami snabdjevali, niko toj vojsci nije smio otkazati poslušnost.

Velika tuga i neraspoloženje uvuklo se u duše ostalih ukućana. Sin Šalom-Mito nije više imao volje ni za kakvim radom. Robu je podijelio narodu. Napunio šprajc kola sa žitom i u odlasku za Banja Luku, vreće pune žita bacao ispred seoskih kuća.

Pri samom ulasku u grad prepoznaju ga ustaše, hapse i zatvaraju u zlogasnu Crnu kuću. Po saznanju o njegovom hapšenju, supruga mu, veoma lijepa Matilda, hita da ga posjeti. Ustaše je odmah hapse, odvođe u logor Stara Gradiška, odakle se nikad ni javila, ni vratila nije. Sigurno da je u sebi nosila vječnu tugu za tek rođenim sinom i izuzetno dobrim suprugom Mitom. Zahvaljujući vješto skrivenom imenu, Mito je uskoro, sa ostalim seljacima, pušten iz zatvora.

Poslije svega, spoznaje Mito da se od ustaša i četnika

sklanjati mora. Rješenje nalazi odlaskom u partizanske jedinice. Ali već u ljeto 1942. u selu Potočani hvataju ga četnici i odvođe u selo Gornja Šnjegotina, poznati četnički teren na tromeđi Banja Luke, Krupe na Vrbasu i Karanovca. Sa njim je i Dr. Perović Danica, predratni komunista, partizanski ljekar, Minanović Drago, borac-proleter i još nekolicina partizana. Svi su u trošnoj, primitivnoj, do kraja prljavoj kući četnika Vranića. Sa čestih isleđivanja, samo Mito vraća se pretučen, u modricama, od njega svakodnevno traže pare i zlato. U tom bijednom sobičku više je nego očajno. Tu i tamo bace im po neki komadić zobenog hljeba. U Miti ipak postoji neka nada: "Ako komuniste ne ubijaju, onda zašto bi mene?" Njegova, zbog gubitka supruga i snaje, dobro ucvijeljena majka, tumara po četničkim, stravičnim selima da izbavi sina, ali joj to ne uspjeva.

I dok Mito pomalo ohrabrujuće razmišlja, drsko psujući mu "čivutsku mater", začu se dreka: "Izlazi, čivute, van!" Ubijeden da ga šalju kući po novac, jedva teturajući se ispred kuće, ubjedljivo šapuće: "Donijeću sve što imam, samo me pustite." Dva naoružana četnika odveli su ga od kuće nepunih deset metara, gdje je stajao privezan konj. U tom momentu jadni Mito je sigurno pomislio da će mu dati konja, kako bi novac što prije donio! Ne, sve je bilo tragično, da tragičnije ne može biti. Samo divljačka, za sto godina zaostala, umom poremećena glava mogla je tako nešto monstruozno smisliti i učiniti. Vezali su ga nogama za konjski rep i tako vukli do mjesta pogibije. STA JE BIJEDNI ČOVJEK, U DVADESETOM VIJEKU, GRUBO MLATARAJUĆ ZA KONJSKIM KOPITIMA, OKRUŽEN NECIVILIZOVANIH LJUDSKIM SPODOBAMA, U TIM MOMENTIMA RAZMISLJAO??? Teško je reći! Sigurno, Boga je molio za što bržu i lakšu smrt, a bar na tren, svoje misli uputio je dobroj majci i jednogodišnjem sinu prvencu.

Dok je Mito na vedro zelenoj livadi polako odmicao, kroz malo prozorsko, prljavo okance, njegovi saborci prestravljeno su očekivali i svoju smrt! Ubrzo se čuo pucanj. Poslije kraćeg vremena, sasvim mirno i spokojno, polakim, tromim koracima, vraćale su se ubice sa zlatnim zubima u ruci, iščupanim iz Mitinog mrtvog ili živog (što samo oni znaju) tijela.

Ostali zatvorenici su pušteni, a Mito je zbog religiozno neiživljenih strasti pojedinaca strijeljan, što je u tom još uvijek primitivnom svijetu prisutno. Takvim i sličnim divljačkim nađonima, sigurno ne po komandi viših, napajali su se krvoloci, zbog čega su sa razlogom osuđivani na i do dvadeset godina.

I tako, u toj agoniji teške ratne zbilje, baci pogled po livadi. Borci se dižu i jure ka kazanu. "Pođi, referente, ručak je!" - uzvikuje Anda, četna bolničarka. Prilazim kazanu, uzimam samo supu, meso mi se gadi. Ali ni supa ne ide, jedem nju, ona jede mene, prolih porciju i krenuh za kolonom vojske.

*

*

*

Negde šezdesetih godina, po želji moga oca, krenuli smo u Hrvacane da pogrebne ostatke strica i tetke prenesemo u zajedničku grobnicu u Sarajevo. Uz pomoć seljaka sve smo bez

teškoća obavili, uz izvinjavanje prisutnih za taj varvarski postupak prema dobroj porodici Albahari. Sve do tada seljaci su njihove grobove održavali i ukrašavali cvijećem.

Ohrabrena ovim uspjehom, u namjeri da davnu želju tetke Rene i njegovog sina Morica ostvarim, krenula sam da pronađem grob Šaloma-Mite Albaharija. Saznala sam da čobani kad u tom pravcu kreću, govore da idu "na Mitin grob" i uvjerala se da trag o njegovom grobu postoji. Krenuli sa Milanović Dragom, koji je sa Mitom bio u zatvoru.

Vozeći se tako do mjesta Karanovca, misleći da sam odlazak u Šnjegotinu dobro organizovala, ispričah im jednu malu, davnu anegdotu o Miti:

U ljeto, negde 1943., došao je Mito u Lušci Palanku kod strica Dave. Mi djeca smo uvijek rado išli proti Marjanović Đuri. Uvijek je bilo kolača, voća i igranja po velikom crkvenom dvorištu. Na polasku kući, Mito je već zamislio svoju vragolastu igru, o kojoj stari, dobri prota nije mogao ni sanjati. Zamoli protu da nas fijakerom odbace do kuće. Čim smo sjeli u fijaker, Mito uze uzdu u svoje ruke. Svi smo pjevali i to baš:

"Popadija pile peče,
Iz pileta voda teče!
Haj, haj, ne spavaj..."

Dok smo mi veselo pjevali, fijaker se stalno ljuljao. Kočijaš pokušava uzeti uzdu, ali u to, na oštroj okuci, s razlogom zvanom "točak", niz strmu padinu sletismo svi u potok. Naravno, Mito nije na vrijeme zavintao kočnicu. Svi smo po malo bili ozlijeđeni, a ja najviše - razbila sam bradu i bila sva u krvi.

Uz stalno kukanje "Gvaj di mi! (Jadna ja!)", moja majka je dotrčala na mjesto udesa. Fijaker i lijepi crni vranac bili su također malo povrijeđeni, ali divni prota to nije zamjerio.

Mito je dobio dobre batine, a ja i danas imam ožiljak na bradi!

Put od Karanovca do Gornje Šnjegotine, kojeg smo morali prepješačiti, još uvijek govori o divljini i odsustvu civilizacije. Pred sam ulazak u kuću, gde je Mito tamnovao, počela me je obuzimati jeza. Drago, da bi nas utješio, kaže da je kuća pregrađivana, ali Moric ipak ušao nije. Zakucasmo na ulazna vrata, odmah smo u kuhinji, koja skoro na štalu liči. Na podu sjede dvoje male, blijede i mršave djece. Predstavismo se, Drage se kao nešto malo sjećaju. U nadi da će nam ta obitelj izaći u susret, a i reda radi, obdarismo ih poklonima.

Mudri domaćin i njegova braća pokazaše otprilike mjesto pogibije, ali groba se navodno ne sjećaju. Hodali smo unaokolo, tragali za humkom. Braća se između sebe nešto dogovaraju. Najmlađi želi nešto da kaže, ali ga stariji ušutkava mimikom. Iz susjednih kuća niko se ne pomalja, sve je sumnjivo, sablasno i do kraja neizvjesno. Već se sumrak hvata, ne osjećamo se lagodno, iako su Veljko i Drago naoružani. Na kraju, taj sigurno već u zlu okorjeli seljak, perdoči nam već unaprijed pripremljenu varku.

"Dođite vi za dve nedelje, mi ćemo dotle grob pronaći!"
Usput, kao za buduću uslugu, zatražiše da im donesemo hrane i odjeće i da najmlađeg brata zaposlimo u Banja Luci. Mali Moric, kako smo ga u kući zvali, presrećan je. Ja također, jer ću u ime tetke Rene sa zadovoljstvom to obaviti, zatim što naš namučeni brat neće više ni mrtav gledati u te svirepe ljudske sablasti.

Sve je u pripremi i sve je sa naše strane ispoštovano! Ali oni su i dalje bez ikakvog objašnjenja, na njihovim sad već sasvim jasno varljivim pogledima, čita se neiskrenost i varka. I dalje nas, ponovo, tim istim puteljcima provode, navodno grob nisu našli. Drago ih grubo prekori. Tada taj stari, perfidni čiča zovnu Dragu u stranu i poče mu nešto šaputati. Svi se u čudu zgledasmo. "Ja ne mogu tétka ovde više biti!" - reče Moric i bezglavo poče trčati niz brdo, kao da je prvi predosjetio zli jezik tog "ljudskog" divljaka. Nizbrdicom hitam za njim, Drago i Veljko sustižu nas i samo meni saopštavaju navodnu istinu. "Kosti Mitine su otkopane i raznešene po štalama, kako blago ne bi oboljevalo!" To je navodno narodno vjerovanje!? Um nam se poremetio, a silazeći niz brdo, svakog trena očekivali smo hitac sa leđa.

Već je noć, nad tim đavoljim krajem nadvio se gusti, odbojni mrak. Užurbano sliječemo u drugi, pitomiji i draži svijet. Malom Moricu svio se mrak pred oči, šuti i šuti. Najzad, bolno mi reče: "Rek'o sam Ti, tetka, da od toga nema ništa!"

Jedno vrijeme u njihovu izjavu, sa izvesnom dozom skepse i povjerovali smo. Ali u stalnom kolebanju o toj "istini" ili "laži", najzad saznadoh da takav običaj u narodu tog kraja uopšte ne postoji! Na predloge da Mitin grob tražimo zvaničnim putem, odustali smo, sigurni da iz bojazni, tek tada, ne bi ništa rekli.

Tužno i žalosno je da se kosti Šaloma-Mite Albaharija nalaze svega dvadeset kilometara od Krmina, rodnog mjesta njegove snaje. Do danas niko, pa ni unuci, nisu ni pomislili, ni poželjeli da mu grob pronađu i posjete, a kamoli da ga iz te divljine izbave, baš kao da im i nije đed. Mnogo godina, kad mi nismo uspjeli, molili smo ih i u to ubjeđivali, te u njima želeli razviti osjećaj ljubavi prema zaslužnom dedu Miti. Njihov đed po majci, obzirom da je u toku II svjetskog rata bio u četničkim formacijama na tom terenu, sigurno bi do Mitinog groba bez poteškoća došao, jer bi jedino njemu grob bez bojazni pokazali.

Svi dosadašnji zahtjevi i molbe sa naše strane bili su uzaludni. Danas, da taj humani gest preduzmu, postoje apsolutno olakšavajuće okolnosti!

*

*

*

Formiranjem XIV Srednjobosanske brigade, septembra 1943., u čiji sastav ulazi i Banjalučki odred, veoma sam iznenađena i srećna susretom sa jednim od meni dobro poznatih Jevreja iz Sanskog Mosta. To je Trinki Albert, ovde je načelnik Štaba brigade. Zajedno smo u Štabu, ja se sad uz njega osjećam nešto sigurnija. Trinki slabo vidi, noću, kad su pokreti, ja ga vodim ispod ruke. Jedared mi reče: "Znaš li Ti praviti pastel?" Iako ga nikad nisam pravila, niti gledala kad ga majka sprema, napravila sam ga. Bio je tvrd, ali u onim ratnim uslovima prelijep! Drugi put mi reče da mu napravim halvu. Uz pomoć Ruskinki, veoma spretnih domaćica, halva je bila odlična, još i orasima filovana.

I pored svega, u jednom razgovoru u Štabu o meni, kod navoda da sam malograđanka, Trinki se usudio reći: "Ako ne valja, pušku

u ruku, pa u četuju". Moja osuda bila je u tome što sam milovala i ljubila jedno pile, što je za našeg seljaka bilo neshvatljivo. U tom čudnom ratu, kojeg su uglavnom na svojim leđima ponijeli seljaci, sa manjim brojem radnika i još manjim brojem intelektualaca, logično je da je svaki gradski manir za njih značio gospoštinu, koju su iz dna duše mrzili. Dovoljno je bilo samo reći "nisam" mjesto "nijesam", pa da vas poprijeko pogledaju. Razlog njihove duboke mržnje prema građanima, uopšte, imao je svoje opravdanje. Seljak je u prosjeku bio siromašan i bijedan, dok je nasuprot tome, jedan dio gradskog stanovništva, tzv. kapitalisti, živio u bogatstvu i izobilju. I u takvoj stepenastoj klasifikaciji ljudi, za njih je svaki građanin bio buržuaj.

U tom, za mene neugodnom položaju, o kojem tada ništa znala nisam, odbranio me je i sve ih prekorio poznati partizanski politički radnik, intelektualac iz Štaba divizije, Đuričić Blažo. Sve sam to tek iza rata saznala, Trinkija sam i dalje sretala, ali mu o tome nikad ništa kazala nisam! Tako da je pokojni Trinki, mene radi, spokojno u grob legao.

*

*

*

Uskoro je u tu brigadu došao zarobljeni njemački ljekar. Bio je postariji, mršav, visok, sa izrazito dubokim, zelenim očima. Reklo bi se - tipični Nijemac. U sanitetskoj službi mnogo nam je pomogao i želio sve da nam stručno objasni, tako da smo u njegovu dobronamjernost počeli pomalo i vjerovati.

Prilikom jedne intervencije kod našeg najboljeg puško-mitraljesca Kovačević Osmana, pomislih "Luda Judita, kako možeš Njemcu vjerovati?" U jednom momentu, iz čista mira Osman počeo vikati i trzati se cijelim tijelom. Doktor hladno reče: "teatar". Borci pitaju šta je to. Ja iznenađena i ljuta na doktora rekoh "pozorište". Svi skočiše na doktora da ga biju! Sasvim mirno i sabrano doktor objašnjava komandantu brigade Samardžiji Stevi: "To je jedna vrsta ratne nervoze, zvana 'živčana'". Doktor objašnjava da toj bolesti ne treba pridavati važnosti, jer je tada bolesnik još agresivniji. Ja, veoma uzbuđena, objašnjavam da jedan borac kao što je Osman ne može izvoditi takve gluposti i rekoh: "Doktor je neprijatelj". Strogo, kao da me kori, komandant reče: "Ne može on biti neprijatelj. On je Jevrejin!" Ja se skamenih i postidena izadoh iz Štaba, ali ipak srećna što pametni prevodilac moje poslednje reči nije preveo. Uskoro je doktor prekomandovan u diviziju. Susret sa njim uvijek mi je bio krajnje neprijatan, ali nažalost nisam stigla da mu se izvinim.

Nedavno, 50 godina iza rata, saznajem mu je ime bilo Dr. Knajhapel i da je do ovog rata živio u Zagrebu.

*

*

*

U toj čudnoj, ratnoj logici života, krećući se selima oko Dervente, zanoćismo u Kalenderovcima. U razgovoru sa ukučanima, ja im se učinih nešto neobična. Jedna postarija žena, šapćući me upita: "Odakle si ćeri, sigurno si iz daleka, kako Ti je ime?" Zbunih se, ali ipak ponosno odgovorih: "Ja sam iz Krajine, a zovem se Albahari Judita!" "Sjedi, ćeri", toplo i umiljato mi reče starica. Sjedoh na omanji tronožac pored ognjišta.

Vatrica je polako puštala nježno plavičasti plamen, a nabačeno pruće pucketalo je sad na jednoj, sad na drugoj strani. I dok se unaokolo osvrtala, starica otpoče priču: "Znaš dete, ali nemoj nikome odati, ovde kod nas u Štabu Rade Radića ima jedan čivutin iz Tešnja, prezime je ka' i Tvoje, a vabe ga Jozevom!" Osluškujući moju reakciju, dok sam ja od svega toga bila potpuno ošamućena, upita me bih li pojela malo ljevače. "Bih, bih", odgovornih ljubazno i pomilovah je po glavi. Dalji razgovor sa njene strane tekao je slobodnije. "Pametan insan, dobro ćeljade, svakom će u selu pomoći, a kaže da mu je u Tešnju sva vamilija pobijena!" Vesela da je bar on, od te naše silne familije u Tešnju ostao živ, rekoh starici: "Znaš majko, on je mom ocu brat od strica!" "E, neka znaš ćeri, ja ću mu od Tebe uručiti pozdrav!" Sve mi to pomalo izgledaše čudno i zapitah što ode u četnike, a ne u partizane. Na to pamećna starica odgovori: "Znaš dete, trebalo je glavu spašavati, a vode ondan nije bilo partizana, četnici su ga privatili isto ka' svoga brata!" Poslije svega odlučih da mu napišem pisamce, da ga pozovem da, bez imalo straha pređe u naše redove, za šta sam i pristanak Štaba dobila!

Dani su prolazili, mi smo krstarili selima uzduž i poprijeko. Ljubopitljivo sam zagledala svako lice koje se prema nama kreće. Mislim da bi ga, po nekom iskonskom, familijarnom nagonu prepoznala. Nažalost, Jozef se nije pojavio. Ostala je vječna, nerazrješiva dilema: da li pisamce nije dobio, ili prijeći nije smjeo? Ipak, vjerujem u ovo prvo, seljanka ceduljicu nije smjela dati!

*

*

*

Tada sam u svojoj, još uvijek dječijoj, naivnoj glavi, upoređivala jedne i druge četnike i počinjem ipak vjerovati, da divljaštvo u sebi nose samo pojedinci, a ne ideologija.

Negdje u ljeto 1945. moj otac susreo je visokog partizanskog oficira Vranić Mirka. Bez imalo ustezanja saopšti mu: "Znaš Davo, ubili smo Ti onog tvog rođaka Jozefa, što je bio u četnicima i to sekretar Štaba!" Na to će, također bez uvijanja moj otac: "E, pa, Mirko, niste ljudski postupili, on je kod četnika svoju glavu od ustaša spasio, a na kraju rata napustiti one, koji su Ti život spasli, ne bi bilo pošteno ni čovječno! Dalje navodi moj otac da je poslije rata hiljade i hiljade četnika pušteno kućama, pa nije ni moj brat ništa gori od njih bio! Ovo je očit primjer da u svim vojskama postoje tzv. ekstremi, samo na raznim civilizacijskim nivoima, zbog čega se zlodjela razlikuju!

Nekoliko godina iza rata, bratska krv uznemirila je moga oca. Zajedno sa mamom, krenuo je u Pribinić, selo kod Teslića,

gde je Jozef ubijen. U ono vrijeme teško i dugo bilo je putovati do tog zabačenog sela. Uz veliki napor, u to Bogu za leđima selo, stigli su napokon. Zanoćili su i rado su primljeni u jednu od seoskih kuća. Ceo taj kraj tokom rata bio je četnički raspoložen, tako da je razgovor o Jozefu tata morao otpočeti polako i izokola. Ukućani šute, domaćin diskretno očima daje do znanja da ne govore ništa. U očaju da bratu "kadiš" (pogrebna molitva) neće moći održati, sjeti se, izvadi ličnu kartu i pročita "Albahari, Moše, David, rođen 1882. godine u Tešnju". Tek tada, do maločas isprepadani seljak, nasmješi se i dobroćudno izusti: "Ne brini Davide, ja ću Ti grob pokazati, ali sa tobom ići neću!" Otpoče legendarna priča o Jozefu, dobrom i plemenitom čovjeku, kako oni kažu. Moje pisamce misle da Jozef primio nije.

Pod jednim usamljenim hrastom uz samu ogradu od pruća, nazirala se omanja humka bez ikakvog znamenja. Humka nije poredila, što je bio dokaz da ju je narod, vjerovatno, potajno obilazio. Moji grob opljeviše, zagradiše kamenčićima, mama okiti sa nekoliko poljskih cvjetova. Tata uz talet očita kadiš, poljubiše grob, te laka srca, mirni i spokojni, vratiše se svom domu. Na povratku, posmatrajući iz dvorišta, domaćin je tati diskretno mahnuo rukom.

Čudan je bio taj naš rat; na nepunih pedeset kilometara udaljenosti, dva brata, stričevića, Šalom i Jozef, bore se na sasvim suprotnim stranama. Jedan za drugog sigurno znali nisu! Jozef bi Miti život spasio. Ali, kako su skoro sve presude kod četnika išle po "kratkom postupku" i po ličnom nahodenju, postojala je mala mogućnost da kao zarobljenik do Jozefa i stigne. U Jozefovom slučaju bilo je isto. Da je neko od partizana islednika nas o tome obavjestio, Jozefovo prisustvo u četnicima bilo bi sigurno realnije prikazano. Ali rat je rat, on najčešće nosi nevine žrtve, dok zlikovci, vješto zakamuflirani, i dalje žive!

Kosti pokojnog Jozefa i danas trunu na neznanom grobu. Jevrejska zajednica Doboja trebala bi njegove kosti prenijeti na tamošnje jevrejsko groblje.

Pored Jozefa, u četničkim jedinicama bio je Pesah iz Dervente. Vrlo kratko odležao je u zatvoru, sada se nalazi u Izraelu. Ovo su dva jedinstvena slučaja učešća Jevreja u tim jedinicama. To je dokaz da četnici, izuzev primitivnih, vjerski izopačenih pojedinaca u njihovim redovima, imali razumijevanja za, u tom ratu najviše proganjan, jevrejski narod!

*

*

*

Maja 1944. dobijam naređenje za odlazak u Majkić Japru, nedaleko od Bosanske Krupe, na viši sanitetski kurs. Moj stalni san da se vratim u svoju Krajinu, napokon se ostvario. Naši svi u centralnoj Bosni nestali su. Njihovo četvoro djece, koja su živjela u raznim gradovima, negde su sigurno po logorima smrti. Jedino kćer Flora, uz pomoć prijatelja, u kokošijem sepetu, zajedno sa živinom, prebacila se vozom do Splita. Kako su Talijani blaži i mnogo bolji, imamo nadu da će rat preživjeti! Samo to jedno malo ratno siroče ostavljam, po koga ću čim mognem

sigurno doći! Sada sa zebnjom očekujem vjesti o mojoj porodici.

I konačno dođe dan mog polaska za Krajinu. Lijevče Polje, okolina Prijedora, Sanskog Mosta, sve opasni, sem naše uvijek divne i slobodne Kozare, neprijateljski tereni. Idemo samo noću, danju se skrivamo po dubokim šumama. Koračajući okolinom Sanskog Mosta, raspitujem se šta je sa Jevrejima sa Sane. Dobri i najplemenitiji u cijeloj Bosni, krajiški seljak, sa sjetom u duši nabraja: "Nema više naših dobrih gazda kod kojih smo na veresiju, pa i na dugo čekanje uvijek kupovali. Nema Levija, Atijasa, Hasona, Baruha. Svi su, dete, u logore proćerani!" Najžalije mi je tui Avrama i tetke Mazalte, kod kojih smo davnih dana, još u našem djetinjstvu, praznike svetkovali. Zašto u šumu bježali nisu, bar neko bi, valjda, ostao živ?

Prenoćimo u, meni za djetinjstvo vezanoj, Lušci Palanki. U duši sam puna; svaki plot, potočić, brežuljak čuva i krije neke dječije vragolaste uspomene! Pred kućom gde smo nekad stanovali, vidim samo zgarište. Domaćini te kuće, primiše me kao svoje djete. Zagrlih svoju Peru kao svoju rođenu majku, jer nekad nam je takva i bila. I prenoćih u malom, skromnom mljekaru, sada njihovom prebivalištu.

Konačno, stigli smo u meni poznatu Japru, tu nas je otac vodio na seoske vašare. Dolazimo pred crkvu, koja za čudo nije porušena. Po njenom klasičnom izgledu, prepoznajem osnovnu školu. Jedan vojnik vodi nas u učionicu prestrtu slamom i ćebadima. "Sabijte se, jer malo soba imamo!" - reče vojnik i izade. U školi je kao u košnici, silne djevojke, od kojih se ništa ne čuje. Spustih torbicu pored Lele Rakite, koju sam još iz V ofanzive izuzetno voljela.

Na kursu je jako interesantno, sve smo mlade, vesele, želimo da što više naučimo. I tu opet, predavači su poznati predratni profesori, doktori Jevreji - Dr. Binenfeld i Dr. Kraus. Među učenicama, jedina sam Jevrejka. Osjećam da me veoma toplo i drago prihvataju. Ali ja to, mislim, i zaslužujem. Među najboljim sam učenicama, moje zabilješke sa predavanja odmah se preko indiga prepisuju, da bi ih i ostali mogli koristiti. Našim djevojkama teško padaju latinski termini, hemija, anatomija, iako su u praktičnoj obuci izuzetno verzirane. Shvativši nizak nivo obrazovanja bolničarki, trudili su se da predavanja što više približe svojim slušaocima. Vjerovatno su tu, sa nama i pomalo bili usamljeni. Ali veseli, zdravi seoski duh naših djevojaka, vrlo brzo ih je zbližio.

Uz skoro svakovečernje loženje logorske vatre i jedro, skoro baritonsko pjevanje naših djevojaka, svi bi bili veseli, pa i naši dobri, stari profesori. Kada bi se zaigralo poznato partizansko "kozaračko kolo" i naši profesori bi zaigrali sa nama. A kad bi uz sitno čulnu i malo zvučnu narodnu tamburicu "šargiju" naše cure sitno, sitno vezle bosansko kolo, tad bi stari profesori netremice u njih gledali. Našim djevojkama, ipak, bilo je najdraže kolo iz Vrhovina, koje još iz djetinjstva nose u sebi. Igra se bez svirke i pjesme, uz gromko uzvikivanje i tvrdo tabananje nogama o zemlju.

Zahvaljujući Dr. Binenfeldu i Dr. Krausu, naše bolničarke vratile su se u svoje jedinice obogaćene stručnim, a zahvaljujući plemenitim profesorima i opštim obrazovanjem, jer i na tom polju svakodnevno su djelovali!

Dr. Binenfeld već odavno je umro, dok je Dr. Kraus do ovog rata 1991. živio u Zagrebu.

*

*

*

Jedno rano jutro, zagledah se u stazicu koja sa Grmeč planine vodi ka crkvenom dvorištu. "Bože, ko su ove dve seljanke, kome dolaze?" Što su se više približavale, meni je sve jače srce kucalo! A pred očima sve jasnije ocrtava se lik moje sestre Flore. Bila sam u pravu; Flora sa sinom u naručju i njena školska drugarica iz Palanke. Potrčah. "Floro!". Zagrlismo se čvrsto, dok ona kroz suze ne propusti: "Vidi moga Vlade". Pogledah ga i uzeh u ruke. Djete mršavo, blijedo, tankih ručica i nožica, a niz tanke pantalonice curi žuti, rjetki proljev. "Šta je to sa njim?" upitah uzbuđeno. "Vlado je jako bolestan, došli smo Tebi i doktoru, ali ne brini, kao Duškova supruga!" Tek tada, sjetih se pisma, zagrljih je i ušutih, osjećajući se sada ja krivom. Pošto se malo sabrao, rekoh sestri: "Da, po nekim kuririma, još u brigadi čula sam da se od Duška rastaješ. To mi je bilo bolno i ponižavajuće za našu porodicu, zato sam vam onako grozno pismo napisala, oprostite sestro!"

Poslije tih dramatičnih razgovora i njihovog razjašnjenja saznadoh da su, hvala Bogu, svi naši živi, što mi tek sada daje duplu snagu za život a i za borbu!

Dalje nastavlja Flora: "Tvoje pismo sa položaja dobili smo tačno na Jom Kipur (dan kajanja grijeha), a to je poslije našeg rastanka, bila prva vijest o Tebi. Pismo je bilo drago, ali i veoma potresno. Pomislismo, otkud joj takve crne slutnje? A tata je ponosno rekao: 'Vidiš kako naš Babickan pošteno misli' - taj nadimak dobila sam od oca kao vrijedna curica i posebno njegova ljubimica - "Tako nam je Jom Kipur bio još veći i dragocjeniji i sa radošću postili smo ga i za tvoj život!"

Uzeh djete, oprah na potoku, ali svoje neraspoloženje i tugu zbog izgleda djeteta nisam pokazala. Da bih sestru bar malo ohrabrila, rekla sam: "Floro, te divne plave oči i žuto zlatna kosa u tvog Vlade, naslede je od našeg dobrog oca!" "Jeste sestro, kad naša nona ugleda na livadi plavičasti cvijet različka, bere ga i sa radošću kaže: 'Ovo su okice moga Vlade!'"

Dr. Kraus primio nas je prijateljski, skoro rodbinski. Cjenio je napore moje sestre i njenu odlučnu borbu za život svog sina. Dao joj lijekove, savjete i zaželeo da svoje djete uspješno kroz rat izvede. Pored ostalih, njena najpotresnija priča je:

U dugoj, noćnoj koloni za VI neprijateljske ofanzive, uz stalni fijuk neprijateljskih metaka i minobacača, kretala se sa djetetom u naručju. Zbog usahle dojke, djete je cvililo i trgalo krvavu, ozlijeđenu dojku. I kad joj zbog otkrivanja položaja borci viknuše: "Baci djete", samo što poludjela nije. Djelom svoje bluze zapuši usta djetetu i nastavi dalje hod po mukama.

Moji skromni pokloni za Vladana, malo čaja, riže, šećera, soli, sapuna, mnogo su je obradovali. Istog dana, njene bezbjednosti radi, rastale smo se. Osobe nesposobne za pokret moraju se nalaziti na svom odredišnom mjestu.

Odmah po oslobođenju Beograda, Dušan Simić sa suprugom, Florom i sinom Vladimirom premješten je u Beograd.

I pored svih, raznoraznih muka provedenih sa Vladom u toku rata, on je izrastao u zdravog, pametnog, lijepog dečaka. Živi u Beogradu, ima svoju familiju sa dve dobre kćerke. Njegova

najplemenitija majka Flora umrla je 1993. godine. Njena unuka Jelena iz zahvalnosti za veliku ljubav, pažnju i primjerno vaspitanje koje joj je pružila njena baka Flora, nastavila je poslije smrtni none, nositi njen Magen-David i osjećati se Jevrejkom!

*

*

*

Po završetku kursa, augusta 1944. odlaskom u V korpus na raspored, dobila sam odsustvo na deset dana da posjetim roditelje. Za mene, ovo je najdraži, najsvetiji događaj u životu! Krećem negde usputno sa kuririma, a negde potpuno sama. Idem preko Grmeča, Sanice, Mliništa, Prekaje, Šipraga, Drvar sela, Kamenice do Boboljusaka. Putujući skoro dva dana stigoh do Drvar Sela. Gore, sa brda, gledala sam u moj dragi, sada popaljeni Drvar. Kuće kao da su poravnate, a samo bistri, biserni Unac uljepšava tu pustu dolinu. Na moju veliku radost, saznajem da je moja sestra Rahela tu, na terenu. Putem hitrih, hrabrih seoskih kurira, djece-pionira, pronađena je moja sestra. Rahela se penjala ka meni, a ja bezglavo trčala niz brdo, prema njoj! Iako je u suknji i opancima, ta moja najljepša sestra, lijepa je i interesantna. Noćile smo zajedno, zagrljene i dugo smo pričale. Za moj put strahuje, ubjeđuje me da sačekam kurire. Reče da je naš četrnaestogodišnji brat Moric u V Korpusu kod Slavka Rodića, što me malo utješi, ali ipak ne vjerujem potpuno.

Sutradan sama, hitro, kao vjeverica počeh penjati se uz strmu, drvarsku brinu, na putu Drvar-Grahovo. U njemačkoj uniformi sam, a od oružja imam samo moju malu "kragujevku" bombu, spasiteljicu. Stalno bacam pogled desno-lijevo. Od naglog uspona i debelih, kamenih branika na rubu ceste, gore ne vidim ništa. Na raskršću Drvar-Grahovo-Kamenica, u porušenim zidinama često je nemačka patrola. U tom slučaju aktiviraću moju bombicu i biće, na najbezbolniji način, svemu kraj. Munjevito preletih cestu, otrčah petsto metara i stropoštah se u žbunje. Sad sam bezbjedna. Odmorih se malo i krenuh prema Kamenici. Prošla sam mnoge okršaje, ali ovo je nešto drugo, osjećaj usamljenosti i nadmoći neprijatelja strašno obeshrabruje. Prenoćih u Kamenici i rano ujutro sa seljankama, koje su krenule prema torovima ovaca, krenuh i ja. Divno kameničko polje, sa bezbroj lijepog kraškog cvjeća, puklo je pred nama. Hitam duplim koracima i stalno sa dalekog horizonta očekujem sive, niske krovove. U jednom od njih, Bog zna sa koliko radosti, iznenadiću moje, već stare, roditelje. Sretah dve mlade, jedre djevojke, pomislilih - pa šta taj narod jede, kad je tako zdrav? Rekoše mi da su Boboljuske odmah iza brda, a moji roditelji da su kod Damjanovića. Poljubih obadvije i potrčah uz brdo. Na širem, zaravljenom proplanku, ugledah nekoliko, potamnjelom šindrom pokrivenih, razbacanih kuća. Uletih u prvu, zbunjeno iznenadih ukućane, "da to nije ofanziva, odakle je počero Njemac, Bog d' o da mu se sjeme zatre".

Uletih, na prstom pokazani, oronuli kućni prag, povukoh mandalo i udoh u kuću. U tom trenu zaškripaše sobna vrata, pomoli se još uvek lijepa, moja majka. Zablistaše žarom sreće njene i

moje oči! U to majka vrisnu: "Davo, Judita!" Teškim, bolesnim korakom pojavi se i moj otac, sa suzicom, koja se polako skotrlja niz lice. Pohitah ocu, "Bezi la manu (poljubi ruku)", šapnu mi majka. Obema rukama, uzeh nježno očevu ruku i poljubih je nekoliko puta. Tata sav drhti, miluje me i govori "Evo moga Babickana!" Uđosmo u sobičak, tu je drvena palača na kojoj spavaju. Vidjela sam Floru i Rahelu ali... U to će majčinska uvijek čulna i budna duša, ponosno i gordo: "A Moric nam je u V Korpusu poslije zarobljavanja, otišao je opet kod Slavka Rodića, znaš da je on Slavkin miljenik!". Zbunih se i zaprepastih, jer o tome ništa ne znam. "Kako majko, kada i gde?"

Bolna na tu žalosnu priču otpoče majka: "Kada ste dijete, za IV ofanzive one ranjenike prenosili, na Šatoru zarobiše ga Njemci". Tačno, u januaru 1943., pred silom motorizovane njemačke vojske, bježeći "tamo gde ne puca", nađe se drvarska omladina u planinskim bespućima Šator planine. Snijeg je bjesnio, sve je zaleđeno, a pod nogama škripi ciča zima! Noć je duboka i tamna. Po strmom planinskom grebenu, usliljenim maršom, kreće se kolona slabo obučene, već iznemogle mladosti. Na dnu Šator planine je poznato, hladno Šator jezero, nekad divno izletišta, a sad strah i trepet. Dovoljno je samo da te neko lakše gurne, da prispeš, pa da se munjevitom brzinom skotrljaš u jezero. I tih noći, ti nemili prizori bili su česti, jer se svako malo čula mukla i kratka lupa na dnu jezera.

I dok se kolona kretala, moj tek dvanaestogodišnji brat izade iz kolone da obavi potrebu. Samo što se sagao, začu snažno "Halt, halt". Noge se tresu a srce podrhtava, svaki momenat očekuje metak u čelo. Iako su to momenti straha od smrti, tračak nade u duši svjetluca. Zadiže ruku, skide s vrata kaiš fotoaparata i baci ga u snijeg! Njemci se približavaju djetetu, ne stavljaajući puške "na gotovs", napetost pomalo popušta. "Reći da sam Jevrejkin, bila bi pogubna greška", misli Moric. Ko je u njegovu dušu usadio strah od Njemaca, ni sam ne zna, nikad ih video nije. Moždane vijuge kao strele rade: "Kazaću da sam Marinko, da sam sa Korduna i da sam se od roditelja izgubio!" Njemci ga grubo zgrabiše i povedoše do kamiona.

Kamion je pod ceradom, ne vidi kuda ga vode. Oni su ipak blagi. Daju mu da jede. "Pa ne treba sve Njemce mrziti, možda i oni imaju djecu, pa su prema meni sažaljivi? Možda u ovoj mojoj nesreći ima i sreće, Njemci su sigurno upali u kolonu; nešto zarobili, nešto pobili, a nešto u ponor bacili." Tako je i bilo, malo ko uspjeo je sakriti se pod borove. Oni su živi svjedoci te stravične tragedije! Poslije duže vožnje, kamion stade, Moric sav ošamućen, gleda Unac, predgrađe Drvara. "Sad ću život položiti, Drvarčani će me prepoznati." Ali ljudska sudba izgleda da je uvijek nečim predodređena! Cjeli Drvar, do posljednjeg, pobjegao je iz grada.

Niz malu čikmu, ulaze u kuću predratnog fotografa Rašete. Kuća je skroz otvorean, demolirana. Njemci se smestiše, postaviše kazane i dadoše malom da ljušti krompir. "Znači neće me ubiti, da su htjeli, već bi to učinili. Baš nijedan Drvarčanin ulicom se ne kreće. Kako je časna, ponosna i dosledna ova moja drvarska dolina!" Moric stalno planira kako Njemcima da pobjegne. Sa njima dalje neće, pa makar u bjegu i da pogine. Preko same ceste je veliko opštinsko zdanje, sa podrumom punim rakijskih buradi. Tu se nedavno sa djecom igrao "žmurke". Za neki dan, počеше se Njemci spremati za pokret. "Sad je pravi momenat", pomisli jedno djete. U sami sumrak, munjevito, bez mnogo razmišljanja, preskoči

cestu, uleti u podrum i sakri se u jedno od rakijskih buradi. Prođe noć, prođe dan, prođe i drugi dan, još uvijek čuju se Njemci. U tmini i vlazi je skovrčan u klupko, gladan. Pomalo podiže bure rukom, da bar vazduh uhvati. Unaokolo stalno se čuju uzvici "klajne Kordunaš! (mali Kordunaš)".

Na kraju drugog dana, začu se snažna buka motora, ali srećom, sve je više jenjavala. Kada je nad drvarskom, sada stravičnom, dolinom zavladała tišina i gusti, noćni mrak, Moric se polako izvuče iz bureta. Nemoćan je. Sav se zapanjio kad je osjetio da je naduven i da se u njemu voda ljulja. Ustati ne može, ali odatle negde mora, jer će ovakav umrijeti. Polako, puzeći, kretao se prema centru grada. Skoro svaka kuća je prazna i porušena. Poslije dugog i napornog puzećeg hoda, dođe do naše kuće. Ona je pusta, napuštena, u našoj radnji Njemci su držali konje. Tužan je i plaćan. Odjednom pomisli da mu se prićini, ali ne, na rubovima gustih prozorskih zavjesa, kod porodice Vođević, ugleda diskretno plavičasto svjetlo lojanice.

Uz strme, uske stepenice jedva se uspuza. Zakuca na prag kućnih vrata, ali sa zebnjom - koga će u kući zateći? Vrata otvori stara teta Vođević, skameni se i prozbori: "Ne puži djete, nema više Njemaca!" "Ne, teto Vođević, naduven sam, ustati ne mogu". Po glasu poznade Morica, zaplaka i jedva ga u kuću uvuče. Davino i Lunino djete paze i liječe k'o i njihovo da je. Stari roditelji raspituju se za svoje četvoro djece. Njihov najstariji sin Mićo, na Šatoru rukovodio je kolonom omladine. Kako za njegov život siguran nije, to se nije usudio ništa im reći. Njegova zla slutnja obistinila se, Mićo je na Šatoru ubijen.

Čuvši za nesreću sina, moji roditelji silaze u Drvar, upotrebom narodne medicine izliječili su Morica, a on je odmah potom krenuo u svoj korpus. Tu bolnu, ali srećno završenu priču mama je u detalje, skoro bez predaha isprićala.

Uskoro se skupiše seljani, svak' po nešto nosi, kažu "Milošte našem vojniku." Puno pitaju, a najviše za svoju mladost, koja je u rat mahom krenula. Kod mojih sam svega šest dana, treba nazad. Roditelji i ne pomišljaju da me od te namjere odvrata. I za njih bila bi sramota da im se kćerka nazove dezertrom!

Iz nekog sanduka majka vadi moju svilenu plisiranu haljinu. Prijatno se iznenadih! To mi je moja dobra Rahela iz Slatine kupila za poslednji Roš Hašana (jevrejska Nova godina) 1940., kojeg smo u miru slavili. "Znaš majko, bila je veoma stroga, ali dobrodušna. Bila sam među ućenicama koje su najbolje obučene ali me je stalno na oku držala. Dok su moje drugarice po korzou šetale i u kino same išle, ja bez Rahele nigde, sem škole i kena. Zato sam puno suza prolila, ali ništa reći nisam smjela", poverih se majci. "Takvo je, djete, vrijeme bilo, a znala je pametna Rahela, kad sam Te njoj povjerila, da Te čuvati mora! Kako nosiš uniformu, ja ću Ti od haljine skrojiti košulju, biće Ti lijepa!" - reče mama i poče da kroji i probava, a sve u mene zagleda. Shvatih njenu radoznalost, prisjetih se Njegoševog stiha kojeg mi je pri polasku u vojsku napisala u spomenar. Ona je na taj stvani životni stih dodala i svoju molbu i želju:

Stalno na tom svjetu, samo mjena jest!

Ali, majka Te Tvoja moli, da kod Tebe tako ne bude!

Sa ponosom joj rekoh: "Ne brini majko, tvoj savjet iz spomenara poštujem, tako će i dalje biti!" Blago me pogleda, i poljubi u čelo, kao da hoće reći "Hvala Ti". Vjerujući Katicinim

rječima, spomenar i nekoliko najdražih slika, ponijela sam sa sobom i kroz sve ofanzive prenijela ga u njedrima. Danas, moj zubom vremena izblijedeli spomenar, ukras je u vitrini moje kćerke i sjećanje na mladost njene majke!

Dani uz roditelje brzo su letjeli. U tim dugim, večernjim razgovorima, mama k'o uzgred upita me: "Zašto pletenice otsječe, a meni su toliko drage bile?" Poslije V ofanzive, nisam imala ušiju, ali predostražnosti radi Dr. Dedijer mi je to naredila. Odmah iza rata pustila sam kosu i dugo je nisam sjekla. Ljubopitljivo će opet mama: "A ta bombica, šta će Tebi djete?" "Samo za mene, u slučaju nužde, neću se valjda živa dati Njemcima u ruke?!" "Dio ki Ti bikleji (Bog neka Te čuva)", reče majka i drhtavim glasom nastavi, "A ja ću se svako veče moliti za Tebe!"

Tata malo priča, sve pomno sluša i stalno gleda u mene. Odjednom, kao da hoće moju, kako je uvijek govorio "svetu partizansku borbu" da izjednači sa nacionalnim borbenim idejama njegove već davno umrle majke Rahele, reče: "Vidiš Judita, božja volja odvela Te je, kao i svu moju djecu, da se boriš u ovom ratu za spasenje i jevrejskog naroda, koji po logorima trune. Tako isto, božja volja odvela je moju majku još 1910. da se u Svetoj zemlji Palestini moli Bogu za spasenje jevrejskog naroda i izbjavljenje iz "galuta" (tuđinstva). Tvoja nona ostavila je nas šestero djece svojoj majci, a na neko vrijeme otišla u hadžiluk da se kao pobožna Jevrejka u Palestini, Bogu u službi nađe."

Došao je dan moga polaska. Poljubih oca u obe ruke i sa malom suzom, koju jako skrivam, zagrlih majku i podosmo preko praga. Nekoliko puta bacih pogled unazad. Tata je, naslonjen na štap izgubljeno i tužno gledao u nas. Opet, kao i pri polasku u rat, mama me isprati podalje od kuće. Spojismo se u jednu dušu. Ljubeći me, savjetuje: "Idi ćeri, da do mraka u Kamenicu stigneš, jer i četnici ovde krstare." Rastasmo se ubrzo i dok je zajedničkog horizonta trajalo, ruka je mahala, sad na jednoj, sad na drugoj strani.

Kako je predeo drvarske doline već duže vreme slobodan, naši se roditelji spustiše u selo Bastase podno Drvara. Bilo je lijepo živeti u tom pitomom drvarskom kraju uz veselu, bistru Bastašicu. Nažalost, to je kratko trajalo, jer već maja 1944. drvarsko nebo zacrniše silni njemački gromoglasni bombarderi. Uskoro je nebo prekrilo bezbroj k'o snijeg bjelih jedrilica i padobranaca, na čijem tjelu se sve jasnije uočavao stravični kukasti krst. Drvar u plamenu. Cjelom drvarskom dolinom razliježu se jauci i vapaji.

Hrabre pozadinske jedinice bore se do poslednjega. U Poati podno Šobićevog groblja, daleko kroz dolinu razležu se bolni jauci zatvorenih djevojaka. Nad njima Njemci bjesomučno orgijaju, da bi ih potom pokosili strojnicama. Danas ta crna, smolovom čađi ofarbana pojata stoji kao obeležje i spomen na zlobne fašističke dane.

Svi se sklanjaju u rovove, moji također. Dva padobranca spustiše se u dvorište. Isprestravljeni roditelji čekaju svoju smrt za koju se Bogu mole da bude laka. Tata se, u agoniji, moli. Po završenom orgijanju, primjetivši da su usamljeni i daleko od centra grada, Njemci munjevitom brzinom napustiše Bastase. Brzim nastupanjem VI Ličke i VII Krajiške brigade njemački padobraneci bili su poraženi.

U kući je stravičan prizor. Od svega je najčudnije da su porodičnu sliku iscjepali na komadiće i bacili na đubre. Videvši da je na bluzi sestre izvezeno "Rašela", iz posebnog prezira

prema Jevrejima, sliku su sa užitkom raskomadali i bacili. Danas ta iz komadića sastavljena slika blista kao pobjedonosni ukras u mome domu.

ONA JE ODRAZ ZLA, ALI I ODRAZ POBJEDE NAD ZLOM!

Kako su poslije desanta Drvar i okolinu ponovo okupirali Njemci, moji se vraćaju u Boboljuske.

Posije napornog puta, nadoh se u V Korpusu. Najpre sam obišla sve štabske i prištabske jedinice, ali brata nisam našla. Negde je, kažu, na snimanju. Javljam se komandantu Korpusa na raspored. Pozdravih se sa Slavkom, on ustade, pomilova me po glavi. Očekujem da će me, kao što to obično sa drugaricama biva, pitati: "U koju bi Ti brigadu, Judita, volila?" Ali on mi sasvim mirno reče: "Ti ćeš, Judita, u miliciju!" Ja pomislih da se šali, pa odgovorih: "Mi se, druže Slavko, protiv milicije borimo!" Kad vide da sam van događaja, objasni mi da i mi moramo imati svoju miliciju. Naknadno sam shvatila da me je Slavko pred kraj rata želio izvući sa borbenih linija. "Ako je starog Albaharog" - kako su tatu zvali - "četvero djece u ratu, treba ih što se može više sačuvati!" bile su misli našeg u Krajini najomiljenijeg, legendarnog Slavka Rodića.

Kuriri hvataju duple korake, a ja zastajkujem. Negde iza Šumeraka sačekam brata. Idem prema Gornjoj Sanici. Sjećam se tog stravičnog saničkog polja 1942. kada smo noću ispred ustaških bunkera želi žito. Bilo je to moje prvo ratno krštenje. Sad, u slobodi, taj nekada stravični predeo Gornje Sanice, sasvim se drukčije doima! Beskrajne pitome livade isprepletene žbunastim rastinjem, uz bistre, brze potoke, daju mi poleta i snage, te po njima bezbrižno i sa užitkom koračam.

Stigoh konačno i javih se Štabu te, za mene famozne, brigade. Susrećem poznate stare borce, ali meni je, bez pokreta i borbi, bez pjesme i veselja dosadno. Ti stari borci stalno nešto pišu, čitaju i kucaju. Za neki dan, došao je i moj zet, Simić Dušan. Sada mi je među njima prijatnije i draže.

Ugledah u dvorištu neki čudan, visoki kavez. U njemu je lijep, bjeli golub. Otvaram kavez, hoću da milujem goluba. Stražar me grubo gurnu. Uvrijedena sam, mislim: "Kakvi su ovo drugovi?" Najzad se privikavam i počinjem shvatati važnost i ulogu te jedinice. Saznah i za goluba, tog lijepog, bjelog borca-pismonošu. On nas svojom sigurnom kurirskom službom spašava u najtežim momentima.

Tu smo sam nas dve bolničarke. Salom Zlata, Jevrejka rodom iz Jajca, politički radnik na terenu, često navraća kod nas. Veseli me što je često vidam, ljubazna je i lijepa. Vrlo često vidim je sa Miličević Budom, jednim od naših pretpostavljenih. Dugo sjede u majoj štabskoj sobici. Za mene naivnu, još nedovoljnoiskusnu, to je značilo da su tu po nekom ozbiljnom zadatku. Ubrzo smo saznali da se njih dvoje vjenčavaju. Ta vijest nas je sve obradovala, ali i iznenadila. Kako to kad je u našim jedinicama zabavljanje, posebno ženidba zabranjena? Kažu: "Vjenčanje naših starijih ratnika, Zlate i Bude, kao izuzetak, odobreno je od više komande!" Za vjenčani poklon, a i najveću radost za tu priliku, Anda i ja sašismo joj od bjelog, svilenog padobrana, naravno na ruke, donji veš. Želile smo da taj najljepši mladenački čin doživi lijepo i iole pristojno!

Zlatu nikad više nisam srela, nedavno saznah da živi u Beogradu.

*

*

*

Septembra 1944., usiljenim maršom, iz Gornje Sanice krećemo ka Banja Luci. Ona je već nekoliko dana u našim rukama. Raduje me, to je mjesto moje prve, dačke, gimnazijske mladosti. Sa borbena-ponosnim oduševljenjem ja ulazak u nju neću doživjeti, jer u tome nisam učestvovala!

Sa zebnjom očekujem dolazak na kućni prag moje silne familije. Nažalost, nikoga nema: Levija, Nahmijasa, Atijasa, Saloma, te i ostalih banjalučkih Jevreja - Poljokana, Baruha, Serafića. Svi su u logorima ili negde na nepoznatim stratištima ostavili svoje živote ili još uvijek polako odumiru. U njihovim kućama su neke strane, tuđe, nepoznate osobe.

Banja Luka je, sem Kastela - starog rimskog utvrđenja, sva u našim rukama. Jurim u Gospodsku ulicu, gdje smo kao gimnazijalci najrađe šetali. Ta neodoljiva želja kao da me je iz dubine duše s razlogom vukla! Iz nekad poznate jevrejske knjižare izađe neki omanji partizančić. Pod miškom nosi omanju kutiju od braon kaučuka. Prilazim mu, pogledi nam se suočiše. Presrećna, viknuh: "Morice, otkuda Ti tu?!" Tog momenta više me je zbunilo to što se nalazimo u centru grada, gdje je granatiranje sa Kastela najžešće, nego naš davno željeni susret! Zagrlih ga, stegnuh snažno na grudi i povukoh u haustor jedne kuće. Zagledam ga: narastao, ojačao, nije više ono kućno mezimče. Pitam ga otkud sam hoda po centru? On me naivna pogleda upita: "Jesi li i ti u našem Korpusu?" "Nisam, ja sam u drugoj jedinici", odgovorih. "Molim te, ako vidiš Slavka, nemoj mu reći da si me ovdje vidjela!" Pokazuje braon kutiju i kaže da mu je potrebna za zidne novine koje on vodi. On je u Štabu V Korpusa, i da mi se pohvali, kako ga general Rodić voli, reče mi da zajedno sa njim u krevetu spava. Morali smo se brzo rastati, svako u svoju jedinicu, jer je dalja sudbina grada krajnje neizvjesna. Iza ugla Gospodske on zakorači na zarobljen njemački "Cindap" i krenu u pravcu Lauša. Ostadoh da gledam za njim, sve dok iza parka nije zamakao. Povlačimo se, njemačka vojska munjevitom brzinom nadire iz Gradiške. Moja jedinica smješta se u Skeli, nedaleko od Jajca. O bratu više ne brinem, kod Slavka je. Brinem samo zbog njegovih nepromišljenih dječjih izleta.

*

*

*

Jedno jutro u ambulantu ulaze dva kurira. Nose dva ruksaka, puna sanitetskog materijala. Otvorih, na vrhu jednoga prepoznah naočale. To su naočale doktorke koja je nedavno stigla u brigadu. Ona i muž su Jevreji. Od sviju nas prilično distancirani, pa i od mene, što me čudi. Sad već iznenađeno i ljubopitljivo rekoh: "Pa

to je ruksak doktorke (koliko se sjećam) Naiman, a gdje su oni?" Kurir, kao da se baš ništa desilo nije reče: "Oni su američki špijuni, streljani su." Jako me je sve to uzбудilo, a posebno mogućnost brzoplete odluke naših tek stvorenih mladih sudova. Odmah po izlasku kurira, otvorih prozor i bacih naočale u Vrbas, a sanitetski materijal raspodijelih po bataljonima. Nisam željela da me išta na tu tragediju podsjeća.

*

*

*

Vrlo brzo cijela brigada, sada već u punom sastavu, nazvana I Brigada Narodne Odbrane kreće za Mrkonjić Grad. To je malo, pretežno srpsko mjesto, gdje ćemo se prijatno osjećati. Ovo je prva zima u ratnim godinama koju provodim skoro kao kod kuće. Ne noćivam po planinskim bespućima, stočnim torovima i planinskim izbama. U kutku naše skromne ambulante u drvenom krevetu, na mekanoj slamarici spavamo Anđa i ja.

Tokom tog mirnog i lagodnog života, oktobra 1944. doživjeli smo jednu lažnu, ali veoma uzbuđujuću uzbunu. Kako smo čuli rafale, svi koji su imalo pokretni, krenuli su u pravcu napada! Ali umjesto borbenog, začusmo veseli juriš boraca sa uzvicima: "Pao je Beograd!" Ubijedjeni da će rat ubrzo prestati, to večer proveli smo u igri i pjesmi.

U proljeće 1945. krećemo sa dva bataljona oko Dervente u akciju. Čudi me da u tako ozbiljnu akciju idem ja, a ne referent brigade, pa pitam zamjenika komandanta brigade, Bojanić Duška: "Zašto ja idem, nisam ja valjda hrabrija od Milke?" "Sigurno da nisi, ali Ti si dužna ono tvoje siročiće, ako je još živo, da izvučeš iz Prnjavora!" odgovori on. Bila sam presrećna, odjednom mi taj Duško postade drag! Cjelim putem brinula sam i najzad ga upitah da li je to izvodljivo. Duško mi pametno odgovori: "Sve zavisi od situacije, ali ne brini, izbavićemo ga." I kad sam sva razdragana kretala u susret mom malom sinovcu, u seoskoj kući gdje smo zanoćili, zadesi me nezgoda. Svi smo to večer jeli neki ražani, ljuljavi hljeb, ali samo mene "zaljulja". Cjelu noć sam u nesvjesti, ukočena, skoro kao mrtva bila. Zalijevaju me vodom, udaraju po obrazima i zovu! U samom buđenju, a možda me i to probudi, pomoćnik komesara savjetuje da me sa kuririma vrata u jedinicu. Osvjestih se i viknuh: "Neću nazad, ne daj me, Duško!" Svima, a posebno komesaru, bi čudno kakvu ja to od Duška tražim zaštitu. "Nećeš, Judita, nećeš", reče Duško i sve objasni komesaru, Milošu Ajderu. Ali komesar stroga oka, a oštra uma izusti: "Pa baš se tebi, Dule, za pomoć obratila, a ne komesaru?" "Ne, Miloše, ja sam joj se sam za pomoć ponudio!" prkosno odgovori Duško.

Borba je završena, bataljoni kreću, ja stojim, ne pitam ništa. Odjednom se iz sela pojaviše seoska, prilično udobna kola. Miloš se približi meni i reče: "Sjedi, Judita." Sjede i Bjeljaci, Duškov kurir, a za njim i Duško. Vozimo se po meni dobro poznatom terenu. Ja nemam snage da pitam Duška zašto i on ide. Smireno i ubjedljivo otpoče Duško razgovor: "Judita, Mitinog sina uzećemo od apotekarice, organizovati Tvoj dolazak do Teslića, odakle ćemo

put do Mrkonjića proći zajedno. Mi se moramo vratiti nazad!" Kočijaš malo razgovara sa nama, ali kad začu razgovor o apotekarici, namršti se i reče: "Ja mislim da ona nije živa, Njemci i Čerkezi prošli su kroz Prnjavor i sve ispred sebe rušili." Tu mi dah zastade, počeh me razuvjeravati, a onaj dobroćudni Bjeljac će: "'Ej, Judita, i sama znaš da one naše 'radio-snaše' sve naopako čuju i koješta baljezgaju!" Na moje, žalosno i skoro plačno pitanje: "Je si li u to siguran?", kočijaš ne odgovara ništa.

Vrlo brzo nađosmo se pred kućom apotekarice Finklštajn, ali na naše veliko iznenađenje nađosmo samo zgarište. U silnom pokajanju plačem. Zašto djete odmah u prvom susretu nisam povel, pa makar i u bespuće rata? Sada kao da ga vidim negdje u zgarištu kuće, izgorjelog. U tom momentu dotrča jedna žena i uzbuđeno mi reče: "Ne plači, mali je živ, kod mene je!"

U maloj, skromnoj sobici, ne većoj od tri kvadratna metra, na slami leži osmoro dječice. Svi su u dronjcima, od češanja su im se rane u kraste pretvorile. Po sivom odjelcetu sa crnim tufnicama, već okraćalom i poderanom, prepoznah naše djete. Žena ga pruža meni, tog momenta djete zaplaka i izusti: "Ne daj me, teto!" Ta dječija bolno izrečena misao jako me zbuni. Kroz koliko li je do sada "tetinih ruku" jadno siročće prošlo? Moj topao stisak i česti poljupci koje za svog pamćenja nije doživio, ubrzo smiriše jecaje, i on me blagim pogledom poče čudno zagledati. Ostala siročad skrušeno i plačno gledaju u nas. Jednog od najvećih privuče Duško sebi, miluje ga i priča: "Brzo će rat proći, vaši roditelji će doći po vas, samo budite dobri i slušajte tetu!" Kurir zašao među djecu, iz torbice vadi komad pogače. Ne stiže djeliti, djeca grabe, prosto otimaju.

Dok je Duško bio u čaršiji (kako se nekada zvao centar varošice), slušamo tužnu priču o pogibiji stare apotekarke. Ulaskom u grad, Njemci i Čerkezi (Rusi, zarobljenici kod Njemaca, prisilno mobilisani u njemačku vojsku), prvo su udarili u njenu kuću. Zaključali su u kući sve troje ukućana: apotekarku, djevojku i malog Morica, a zatim kuću zapalili. Kad je osjetila da kuća gori, djevojka je između gvozdениh šipki na prozoru uspjela izbaciti djete vani. Iako u presudnim momentima za svoj život, skupila je poslednje snage svog već sigurno poremećenog razuma da mu život spase. Slušajući ovaj tragičan epilog dvaju života, čovjeku se mozak sledi i ne može da si predoči te poslednje momente ljudskog života u plamenu.

Ubrzo se pojavi Duško na vratima. Okrenu se meni i pažljivo reče: "Judita, Ti ćeš sa ovim drugom sutra kamionom ići do Teslića i tamo sačekati jedinicu." Shvatam i uvažavam svoju željenu i rado primljenu obavezu, ali sada kao dva siročeta, ostati iza njih, teško i tužno mi pada. Oni bi nas u slučaju ma kakve nezgode sigurno zaštitili! Uz stalno mahanje, sve do okuke ispratismo seoska kola, a praporci su nas, čini mi se, tad posebno zvonko i ljupko pozdravljali!

Krenuh niz grad, moram navikavati Morica na sebe. Hoću da ga u vojnoj kuhinji nahranim, a možda i obučem. On se ne odupire, i sav srećan polazi samnom. Usput nađosmo na hadžu, koji prodaje šećerlame (bosanske bonbone). Djete stade i dalje ne miče: "Uzmi teto šekerica!" bile su njegove molećive, uporne riječi. Zbunjena i iznenađena rekoh mu da nemam para, ali on je i dalje uporan. Dobročudni hadža, meka srca, pruži dve šećerlame i reče: "Neka Ti je, ćeri, halal od mene!"

Sutradan kamionom punim vojske i civila krenusmo prema

Tesliću. Uz planinski prevoj planine Ljubić kamion se jedva kreće. "Ne daj Bože da se pokvari, kud bih ja sa djetetom?" Samo što to pomislih, kamion stade. Adem Ercegovac, poznati partizanski komandant, počeo odvajati one koji ne nastavljaju put. Kad začuh: "I Ti sa malim dole", okamenih se, silazim, vučem djete iz kamiona i plačem. U suzama gušeći se, preklinjem Adema da me ne ostavi! "Ovo je đruk Albaharija iz Hrvacana, sve osim malog pobili su četnici, ako ostanem i sa nama će tako biti!" "Onda, penji se, drugarice", reče Adem, zbunjeno gledajući u nas. Morickan ne plače, ali se čvrsto rukicama drži za mene. I kod djeteta sigurno postoji nesvjesna rodbinska nit "od srca do srca"! Sad tek osjećam da se vraćam u svoju jedinicu, vraćam u svoj topli kutak. Svi su sa čuđenjem prihvatili taj moj smeli potez. Zapravo ni ja nisam bila svjesna moguće opasnosti. Kakva bi bila njegova sudbina da to učinila nisam? U rakama za polužive, na obalama Save, na snježnoj mećavi, u gasnim komorama, u krematoriju? Ili pak, što je još i najprihvatljivije, pokatoličen, izgubljenog identiteta, sa tuđim navikama, životom i imenom?

Kako su na tom terenu iznenađenja bila česta, moj dolazak u brigadu iščekivan je sa dozom straha. Malog ratnog mučenika odnesoše u menzu, na lijepi vojnički pašulj. Morickan je uzbuđen, stalno me pogleda i viče: "Teto, teto!" Unaokolo tražim Duška, nema ga. Odjednom se pojavi između boraca. Sa svojim uobičajenim blagim osmjehom reče: "Srećno ste stigli!" Pomilova malog i naglasi da se dobro odmori, jer je sutra rano pokret. Ujutro, pri postrojavanju bataljona upitah komesara šta će sa djetetom. Ne čekajući šta će Miloš reći, Duško odgovori: "Nosićemo ga, ima nas dosta!" Svjesna sam da će to biti naporan put, ali uz moje borce sigurna i srećna sam!

Polako se izvlačimo iz Teslića, idemo premo Vlašić planini. Borcima nije trebalo ništa objašnjavati, niti ih šta moliti. S ramena na rame, jedan po jedan preuzimaju djete, tepajući mu svaki na svoj način. Moric je uznemiren, zagleda unaokolo i doziva: "Teto, gde si?"

Šapuće se da je na Vlašiću Vrhovni Štab, da Njemci spremaju VII ofanzivu. Raspamećena sam, šta će i kud će sa djetetom? Očekujem da mi Duško bar nešto kaže. On takođe šuti, sigurno neće da me unapred isprepada. Začuh razgovor Duška i Bjeljca i pritrčah bliže. "Idi u selo, nađi konja i oveći sepet!" Svi se začudismo, a Duško veselo reče: "Zar mi nije dobra ideja? Stavićemo maloga u sepet i nastaviti put." On je tada pouzdano znao za ofanzivu! Sjedimo na proplanku, očekujemo da se Bjeljca vrati. Uskoro kroz suton ugledasmo Bjeljca, vuče mršavo, izgladnjelo, polumrtvo, više ždrijebe nego konja. Sav je zbunjen i sa očajem na licu prošaputa: "Selo je popaljeno, žive duše nema. Svu stoku odvukli su Njemci, ostao je samo ovaj iznemogli konj." Sjetih se tog nekad divnog sela, Kovačevića. Iz tog sela bio je naš hrabri Kovačević Osman.

Sve bliže, čuje se borba, sve jača i žešća! Na jednu stranu konja stavismo Morickana u sepetu, a na drugu rance. Sepet je mali, pa izbušismo rupu da djete izbaci noge vani. Slabušni konjić ne izdržava usiljeni marš, sve češće zaostaje i posrće. Nehumano ga šibamo i tjeramo naprijed. Ta teška i meni mučna dilema, kako oba života sačuvati, ne šibati dalje tu jadnu životinju, razriješi se ubrzo na štetu jadnog konjića. Na mjestu jakog kamenog uspona ždrebe posrnu, pade i ispusti dušu. Danas od svega doživljenog, Moric, koji je tada imao četiri godine, seća

se samo konja, sepeta, pada i kurira Bjeljca!

Put nastavljamo dalje usiljenim maršom. Borci već ranije uvježbani nose djete na ramenima. Da me ne bi zvao i time otkrivao naše kretanje, ne udaljujem se od njega. Šutim razmišljam, svaki momenat očekujem prasak sa neprijateljske strane. Ovoga puta sam stvarno kukavica, ruke su mi vezne, nemam više leptirova slobodna krila! Kročim i kročim, a uho napeto k'o puška! Sa čela kolone, gde su Miloš i Duško, preko veze dolazi poruka da na Vlašiću nema Njemaca, i svi smo presrećni. U koloni je i dalje tišina, može taj đavo odnekud sa boka da nas iznenadi!

U sami sumrak stigismo na vrh Vlašića. Prostrana vlašićka ravan u laganoj, postupnoj smjeni sunca sa mesecom, na snježnom pokrivaču svjetluca kao biseri. Prištabske jedinice prihvatile su borbu sa Njemcima, odbacile ih i krenule dalje. U selu Imljani, na vrhu Vlašića se malo odmaramo. Seljaci nas daruju hranom. Pričaju o teškim okršajima koji su se vodili zadnje dvije noći. Da ih naši ne odbaciše i mi bismo gorili u plamenu. Sa čela kolone ugledah Duška i Miloša, kreću prema nama. Miloš uze Morica u ruke, podiže u vis i sa smješkom dobaci: "Evo našeg hrabrog borca, na ramenu i on dopješači!" Predosjećam da žele nešto da mi kažu i sam što glavu podigoh, jer sam dotad u zemlju gledala, Bojanić veselo, misleći da će me obradovati reče: "Ti, Judita, mali i Bjeljca do pred samo Turbe skrenućete lijevo, od Turbeta vozom do Jajca, tamo od Odbora tražite kola i prebacite se do Mrkonjića!" Začudih se i odjedom promjenih izraz lica, našto će Duško, milujući me po glavi: "Ne brini, ovo je sve naša, slobodna teritorija!" Duško ne zna da je meni žao jedinicu napustiti!

Niz grube, strme vlašićke vrleti spušamo se u kanjon rijeke Vrbas, gdje ćemo ugledati mirno noćno svjetlucanje varošice Turbe. Kako su nas kroz rat opojno mamila ta gradska svjetlucanja! Maglovito nazirući svjetla, zamišljali smo taj divni kućni spokoj, taj blaženi krevet i u njemu duboki san! Idemo još svi zajedno. Djete je na ramenima boraca već zaspalo, stalno klima glavicom. Negde u samu ponoć Duško sa svojim vjernim kuriirom počeo koračati sa nama. Okrenu se meni, pogleda me ljubazno i reče: "Sada, na drugom skretanju ići ćete lijevo, Turbe nije daleko. Djete neka Bjeljca nosi, Ti ga ne uzimaj, možete se oboje strmoglaviti niz litice!"

Dok ja u koloni stalno opominjem Bijeljca na drugo skretanje lijevo, na tom famoznom raskršću ugledah zamjenika komandanta, a malo podalje i komesara brigade. Ne veselim se Ajderovom prisustvu. Taj, oštra oka i brza pogleda, sve vidi i nanjuši! Šta li će mi sada dobaciti? "Ajde, putujte pametno, dobra si Ti curica!" reče Ajder, na moje veliko iznenađenje. Očekujem Duškovu poruku, ona mi je nešto, ne znam ni sama zašto, mnogo draža. "Požurite, pa da vidimo ko će u Mrkonjić prije stići!" Munjevito okrenuh glavu i bez odgovora, užurbano krenuh lijevom stazicom. Bjeljca otima djete od boračkih poljubaca, a ja ljutito uzvikujem: "Ajde, Milane, požuri!" Pristiže Milan i začuđeno upita: "Ti baš ka' da si na Bojanića ljuta, a on je najviše brin'o o Tvom detetu!" Grabeći skoro duple korake i pošto se malo smirih, odgovorih: "Ma, ljuta sam na onog Ajdera, zašto me zove curicom, kad se ja borim kao i on!" Na to će Bjeljca utešno i narodski: "Pa Bog Te bogumi, u Duškovoju bukvi veli da je godišća četrnajstog." Otkud Ti znaš, kad u školu nisi išao?" ljutito upitah. "Jesam, vjere mi, iša' sam u anvabetski tečaj!"

Polako svanjava, mi smo na rubnim grebenima Turbeta. Budeći se, Morickan uplašeno uzvikuje: "Teto, gdje si?" Uzimam ga za

rukicu i nježno uzvraćam: "Ne brini, tu sam, pored Tebe!" Jadno djete još uvijek ne zna ko sam mu ja. Zove me "tetom" kao i sve druge "tete" kroz čije je ruke poslije ubistva njegove none sigurno prolazio.

Spustismo se u tu malu bosansku varošicu. Čudna je: male, trošne, šindrom pokrivena kućice poredane su u polukružnom redu sa obe strane rijeke Vrbas koja je u tom dijelu još uvijek rečica. Kao da su htjeli taj veseli, meandrirani dio rječice sačuvati samo za sebe. Tačno je; lagani drveni brodići uz svaku kuću (ograđeni plato nad vodom) i nekoliko uskih mostića od brvna govore da je ta rječica sastavni dio njihovog života.

U čekaonici je hladno, mračno, skoro je prazna. Čekamo voz, nekada zvani "Ćiro", za kojeg se, s obzirom na ratno stanje, nikad ne zna kada će stići. Uskoro se začu meni još iz djetinjstva poznata pištaljka lokomotive. Evocira uspomene na te divne dažke dane, kada smo tim srećnim "Ćirom" dolazili u voljeni Drvar za božićnje i uskršnje praznike! Vlak pristize, sve je na njemu isto, osim velike, crveno ofarbane petokrake na čelu lokomotive. Penjem se prva i prihvatam djete. Bjeljac je nešto uzbuđen, zastajkuje, odjednom uze pušku pod mišku i zaskoči u vagon! U vlaku je toplo. Sjedim pored prozora. Morickan mi je u krilu, dobro isprepadan. Bjeljac se uzbio uz nas, pušku drži čvrsto u ruci, ali među nogama. Putuju uglavnom civili. Odjednom, Bjeljac se zagleda u donja vrata vagona. Nestade na licu tegobe, razvedri se i progovori: "Sjedi, družo! Iz koje si jedinice?" Nije više sam, otpoče priču, mada i dalje pušku drži među nogama.

Odjednom, otvoriše se vrata pored nas. Pojavi se lijepo uniformisana terenska radnica, partizanka. Zagledah se u nju i ona u mene. "Rahela!" Ona se zaleti, zagrli me i baci pogled na djete. Uze Morickana u ruke i sretna uzviku: "Uspjela si, sestro, bogami si hrabra!" Ljubi ga i grli, a niz lice joj sleteše dve lake i tople suze. Mali i ovoga puta uz plač izusti: "Ne daj me, teto!" "Pa i ja sam ti teta", ojađeno reče Rahela. Mali se ipak naglo vinu meni u zagrljaj i odmah se smiri. U Jajcu se rastajemo. Sestra me moli da maloga odmah roditeljima otpremim. "Rat još uvijek nije završen, a djete je kod roditelja u Krajini najsigurnije". Rado bih ga ostavila u brigadi, bar dok ga ne oporavim i izliječim, ali moju pametnu i dalekovidu sestru moram poslušati. Često je i moja majka znala reći: "Rahelina mi je najpametnija!" Ostali smo na stanici i mahali sve dok vlak nije zamakao. Naš bezazleni kurir nije mogao a da svom ushićenju ne da oduška: "Ja kršne Ti sestre, ka' da je sto bogova pravila, ta ljevša je od vile Raviojle!" Sad mi se tek rasvjetli čudan detalj u vozu. Bjeljac je spuštene glave i nakrivljene kape ispod oka motrio Rahelu!

Usput, prema Mrkonjiću, koji obavlja mnogo planinskih prevoja, pomalo se plašim. Znam da nam puška, kojom Bjeljac djete u šali kuraži, ne bi mnogo pomogla. Naziru se konture tog malog brdskog gradića. Stadoše kola, udosmo u štabsku kancelariju, kod komandanta, Batinica Save. Radostan zbog sretnog ishoda i izbavljenja djeteta, oboje nas zagrli i izljubi. Uskoro stigoše i bataljoni. na čelu Miloš Ajder, a na začelju uvijek skromni Duško Bojanić. Komandant brigade čestita pobjednicima, dok u kuhinji čeka pečenje i vojnički pasulj. Pravim se da Duška ne vidim! Pride, poljubi djete i kao uz veselu opasku reče: "Ipak ste brži od nas!" Zgrabih djete i pobjegoh niz cestu u ambulantu. Miloš, kao po običaju, iskrivi donju usnu i nasmija se.

Morickan se u brigadi navikao na nas. Najdraži mu je

Bjeljac, sa njim po gradu vršlja. Dječija usta želja vukla ga je da i on bar jednom udari tu bajnu loptu "krpenjaču". Jednoga dana, trčeći za loptom i djecom, izgubi se. Poslije našeg dugog traženja po Mrkonjiću, nađe ga moja Desa. Ugleda ga na kraj grada kako stoji kraj plota i plače. Tada me komandant brigade ozbiljno prekori: "Tvoja jedina briga, dok je djete tu, je da brineš o njemu!"

Stara i već iznemogla komšinica Emina isplela mu je lijepo išarani vuneni kompletić. Milica Jovičić, tada naša apotekarka, pripremila je posebnu, laganu emulziju da izliječi već okorjeli, krastavi svrab na njegovom tjelu.

Pošto se Morickan okrepio, izliječio, uobličio u pravo, bezbrižno djete, komandant brigade saopšti mi da ću ga uskoro voditi u Sanski Most, baki i dedi. Žao mi je, tako bih rado da sa nama ostane! Ako tetku Renu nisam uspjela oteti od neprijatelja, uspjela sam njega. Ali moram i Rahelu poslušati, znam da je u pravu. Za koji dan trebamo krenuti. Dođe Bjeljac u ambulantu i saopšti da sutradan krećem za Sanu. On ne ide, žao mu je, vjerujem. Kola su oveća, u njima sede dva vojnika. Borci grle maloga, stavljaju mu na glavu skrojenu partizansku kapicu. Moja divna bolničarka Desa pruža mu šarenu "krpenjaču". Rastanak je dirljiv i tužan, malo ko na oku suzice nema. Bjeljac mu dariva šaku lješnika i kao veseo, ipak nariče mu: "Ne brini, burazeru, doći ćemo Dule i ja Tebi na Sanu!"

Polako kolima krećemo prema Ključu. Opet sam u sanskoj dolini. I sada ovi divni pejzaži snažno izbacuju iz sjećanja tu istu, nekad stravičnu dolinu! Naše jadno djete zagleda sad u kapu, sad u loptu. Loptu je stegao čvrsto uz grudi i stalno me propituje: "Teto, 'oće li mi djeca loptu oteti?" A potom skoro uplakano pita: "Kuda idemo sada? Tamo nam je, teto, bilo lijepo!" Skoro da me zaplaka: "Idemo kod Tvoje none i dede, tamo će ti biti još ljepše!"

Oktoobra 1944. naši roditelji spustili su se u plodnu, njima odavno poznatu sansku dolinu. Ne očekuju me, niti išta znaju o mom poduhvatu.

Sana je mala, ratom opustošena, pobijena i poklana. Samo za nekoliko dana u duge, plitke rake bačeno je preko šest hiljada žitelja zbog nekoliko metaka koji su ispaljeni na njemačku kolonu. Danima je curila iz raka svježa krv i sukrvica. To je cjelu sansku dolinu zavilo u crno.

Stigli smo pred nekadašnju jevrejsku Baruhovu kuću gde su smješeni moji roditelji. Otvorih sobna vrata, gurnuh Morikana unutra. U isti mah čujem: "Teto, teto!" i maminu isprestravljenju viku: "Davo, evo nekog djeteta!" U tom momentu se pojavih i ja. Tad je već bilo jasno ko je taj umiljati i lijepi dječaćić. Tek tada, sa suzom u oku, reče mama: "Je li to naš Morickan?" Za njih je to bila davno čekana radost u koju nikad sasvim vjerovali nisu. Poslije prijatnog roditeljskog ručka, vratila sam se u svoju jedinicu. Da ona tanka nit "od srca do srca" veže uzajamno voljena bića, potvrđuje Morickanov rastanak samnom. U naručju svoje none, a u duši spokojan, mirno je gledao kako kola sve dalje i dalje odmiču. Samo mu je, vjerovatno, bilo nejasno zašto nona držeći njegovu ruku u svojoj, dugo, dugo za kolima maše.

Dalji život do tada izgubljenog ratnog siročeta u okrilju deda i none bio je radostan i drag. Ipak, odmah po dolasku, jedan nemio slučaj vratio ga je nedavnim ratnim zlima, kojih se sigurno u podsvjesti sjeća. Igrajući se sa djecom, jedan među njima, ironično mu dobaci: "Ti si ubio Isusa!" Sav prestravljen, pamteći

crne ustaše, grozničavo, tresući se, reče: "Nisam, bogami, ja, ubile su ga ustaše!" Uz često dobacivanje: "Čifute, čifute!" odleteo bi noni i pitao: "Nona, zašto meni djeca viču 'čifute'?" Nona bi mu u očaju, iz svoga iskustva i iskustva svoje djece naučena da ne stvori kod djeteta komplekse, rekla: "To se oni sa Tobom šale", znajući da će jednog dana, kad poraste, sam doći do istine. Zbog takvih i sličnih izgreda u narodu, naš otac vrlo često bi nas opominjao: "Vama je, djeco, jedino mjesto u vašoj domovini, u IZRAELU!"

Mali Moric, kako smo ga i dalje zvali, jer imam rođenog brata Morica, izrastao je u zdravog i pametnog mladića, stekao i porodicu. Sada živi u Beogradu.

*

*

*

Aprila 1945. naša draga i gizdava Banja Luka, nadamo se zauvijek, pala je u naše ruke! Sa visokih manjačkih planina, s pjesmom, spuštamo se u Banja Luku. Moja brigada smješta se u dotadašnjoj tzv. Aleji uzdisaja. I ovog puta ulazim kao pozadinac, a ne kao pobjednik, te naravno, ne mogu biti posebno ni oduševljena. U ovoj ulici, sjećam se, bilo je dosta kućica sa isturenim crvenim lampionima. Nazivali su ih "javnim kućama". Naša pokojna tetka Ernestina stalno nas je opominjala da u tu ulicu ne idemo. Tako od te ulice, valjda po sjećanju i sada imam pomalo straha. Nema ih više, jer u tom socijalističkom poretku, takav način rada i zarade smatrao se nemoralnim i zloupotrebom čovjekove ličnosti!

Vrlo brzo, kako smo i obećali, došli smo Morickanu u posjetu. Najveća radost bio mu je Bjeljaci, kome nikako nije dao da ide od njega. Šećući sa malim po čaršiji, zaustavi se ispred nas vojnički džip. Iz njega iskoči visoka, crna partizanka. Zagrli me i upita: "Kako se zoveš?" Nisam stigla moje ime ni izustiti, a ona reče: "Ti si moja rodica!" Bila je to poznata i u ratu veoma priznata Albahari Blanka. Odmah se zapitah kakva je ona ličnost, kad se sama u džipu vozi!

Naš prvi i jedini susret bio je u Sarajevu još davne 1930. povodom smrti njene i moje none Rahele. Čudo je da je moj dječiji i davno viđeni lik, u njenom sjećanju ostao neizbrisiv. Ipak mislim da ju je neki duboki, rodbinski instinkt vukao meni. Počeh je podsjećati na naš nekadašnji susret u Sarajevu. Ona se blago nasmeja i reče: "Nemamo puno vremena, idemo kod strica Dave." Kako se poslije tog besomučnog, a za Jevreje posebno tragičnog rata na prste prebrojavamo, srećni da nam je i Blanka živa, moji roditelji se prijatno iznenadiše! Ona i dva brata su u partizanima, dok je cjela ostala porodica u logoru Jasenovac. U ratu je radila na jednoj od odgovornih dužnosti, bila je šef šifrantске grupe u V Korpusu.

Za sve vrijeme života bila je neposredna i bliska, tako da je u veoma širokom krugu bila omiljena. Tragičan kraj doživjela je u Beogradu kao izbjeglica, u jesen 1993. Ovdje je i sahranjena. Ja, kao njena rodica i prislan drug u posleratnom životu, sve do poslednjeg dana njenog života, pružila sam joj sve što je poželjela, a što sam mogla.

*

*

*

Lijepa je moja Banja Luka, iako opustošena i bez mojih najbližih. Svi su sa svojim porodicama po logorima Evrope. Krstarim po ulicama, ne bih li nekoga sreća. Vrlo često prolazim nekada omiljenim korzom. Tu sam kao učenica nižih razreda gimnazije zagledala u najljepše djevojke u želji da, kada se zadjevojčim, budem bar približno slična njima.

Jednog dana ugledah na ulici poznato lice. Ko je ta lijepa, slatka crnka? Dok ja tako prebirem sjećanja, ona veselo uzviknu: "Judita!" Zagrlismo se, ali još uvijek ne spoznajem ko je. "Ja sam, Lunčika iz Sane!" Sinu mi slika iz davne 1935-36., kada je kao gost mojih sestara dolazila u Lušci Palanku. Bile su to mlade, bezbrižne djevojčice kojima su šetnja po mjesecini i duga idilična maštanja bile duševne potrebe. A ja, naravno kao klinka, trčala sam za njima, prisluškujući njihova šaputanja. Pozvah je u brigadu i Luna dalje priča. Ostala je sama, svi su u kozarskoj ofanzivi stradali - muž Haim i cjela njegova porodica su ubijeni, a njeni iz Sanskog Mosta oterani su u Jasenovac. Tužna i bolna je ta ispovjest, jedna od bezbroj takvih tragedija jevrejskog naroda tada, ali i kroz vjekove. U tom mučnom razgovoru zapitah se zašto mi Jevreji nemamo svoju državu, i ko je kriv za to? Onda nas sigurno ne bi mogli ni smjeli tako masovno ubijati.

Okolo nas se okupiše mnogi moji drugovi. Dok suznih očiju Luna govori, u jednom momentu na njenom licu vaskrse blagi osmeh. "Jedina, najveća utjeha mi je da je moj Saša živ... Kad sam pored sebe ugledala mrtvog muža, pod kišom metaka, sa djetetom u naručju, potrčala sam niz kozarska brda. Tu više nije bilo straha: poginuti ili djete spasiti? Ne vidim ništa i ne gledam! Pred očima mi je što od pucnjave, što od straha, totalni mrak. Kako začuh pucnjavu i dim baruta podalje od mene, sabraoh se, bacih pogled u daljinu i nebesku visinu. Izgleda mi mirno, čini mi se da sam na slobodi! Kuda sad i kako? Krenuću put onih dole sela, da to jadno djete nahranim." Saša, od nepunih godinu dana, i poslednju je kap izvukao iz izglednjele majčine sise. Gladan i iscrpljen, ljutito je razdirao majčine grudi i plakao.

Kroz težak, trnovit put i dalje je išla Luna. Poslije nekoliko sati lutanja, susrete je ustaška patrola. Dovedoše je u selo gde je još puno zatočenika. Lunu i još neke mlade postrojiše na drugu stranu. "Mladi smo, sigurno će nas strijeljati. Nije mi mene žao, nego tog malog, od dušmana otetog djeteta", pomisli ona. Ipak, sreća joj se osmjehnula. Dovedoše je u plodna slavonska sela. Danima je, od jutra do mraka Luna radila kako bi nešto malo hrane zaradila za djete. Ali po cjeli dan boso, golo, gladno, mokro i bolesno djete, te stalni strah od deportovanja u logor, natjeralo je Lunu da ga iz te bjede izbavi. Neupućena u zbivanja u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, Luna šalje Sašu sestričini u Zagreb. Ubijedena da Hitler i Pavelić napadaju i proganjaju, kako se i javno oglašavaju, samo buntovnike po šumama, vjerovala je da će svoje djete, u tom teškom ratu, od nevolja ukloniti. Svoju želju je ostvarila uz pomoć jednog plemenitog željezničara.

Dolazak Saše u već isprestravljenju jevrejsku porodicu izazvao je i dodatni strah u kući. Pored brige kuda, kako i kada

sa sobom, došlo je još i nejakom siroču. Njihov zajednički život trajao je još samo nekoliko mjeseci. Spremajući se za deportaciju, u bolnoj dilemi oko Saše, njihovi dobri zagrebački prijatelji nadoše pravo rješenje. Preko organizacije Crvenog krsta, uz svesrdnu pomoć časnih sestara i ilegalnih, naprednih organizacija grada Zagreba, Saša je, kao i mnogo ratne siročadi, dodjeljen zagrebačkoj porodici ing. Domaćinovića. U toj porodici intelektualaca, mali, ljepušasti i na oko oštromni Aleksandar -Saša rastao je normalno, stekao dobro porodično vaspitanje.

Uskoro, saznajući sa deportaciju rođaka, u Lunu je ušao neprekidni nemir i zebnja. "Opet zahvaljujući onom dobrom željezničaru, saznala sam o daljoj sudbini mog djeteta", nastavlja Luna. "Moj dalji boravak u slavonskim selima bio je za mene pjesma - srećna sam što ću sina naći, moj POKLON I USPOMENU NA MOGA DOBROGA HAIMA!"

Dobronamjerno i znatiželjno je upitah: "Gde je sada Saša?" Na to će Luna uzbuđeno, otresito i odvažno, kao da naše komentare ne želi: "Neki me osuđuju, ali iz zahvalnosti prema obitelji Domaćinović, nisam imala srca odmah ga otrgnuti iz njihovog zagrljaja! Moj lijepo obučeni, bezbrižni Saša, u mene je, crnu, malenu i u dronjcima, gledao kao u Ciganku. Iz mog zagrljaja grčevito se otimao i plakao."

Ubrzo Luna osniva porodicu i kreće za Sarajevo. Živjeći u zajednici sa suprugom i njegove dve kćerke koje su u ratu ostale bez majke, vjerovala je da će Sašin dolazak svima priuštiti radost. Žarko je željela da te dve, ratom okrnjene familije, sada, pod zajedničkim krovom nađu svoj mir i spokoj. Nekoliko puta posjećuje porodicu Domaćinović. Saša je odbojan, tu tzv. tetu ne želi ni da vidi. Tako bi se Luna bolna vraćala kući, curicama koje je objeručke prihvataju. Prilikom svake posjete bolan vapaj Domaćinovića bacao je Lunu u dilemu - kako Sašu majci privoleti, a poštenu obitelj Domaćinović ne ucijeliti?

No, kako se u narodu kaže: "Istina je spora, ali dostižna", jednoga dana, istina je sama došla. Igrajući se na ulici, neko od djece dobaci: "Tebe je, Saša, rodila neka druga teta, a ne teta Štefica!" Saša ljutito nasrnu na tog drskog mališana, ali istog trena ostala djeca počеше ironično, skoro horski uzvikivati: "Jeste, jeste, mama ti je neka druga teta!" Jecajući, bez daha, Saša uleti u kuću, baci se gospođi Štefici u zagrljaj i iz dubine duše procvili: "Ko je mene rodio, ko je meni mama?" Kao da se grm iz vedra neba sručio na porodicu Domaćinović. Sve im je jasno, znaju da će dalje biti sve teže i teže. Sašu su nekako smirili. Sve rjeđe išao je na ulicu, a u daljem njegovom životu bilo je sve više skepse i razočarenja. Već u prvim dolascima njegove "tete" osjetio se snažan zaokret u Sašinom ponašanju. Drugačijim, toplijim pogledom prilazio je do tada nemilostivo "teti". Luna je zbunjena, ali u duši zadovoljna; istina je, koju nije imala srca otkriti, sa druge strane došla!

I poslije nekoliko Luninih dolazaka, istinski odgovor o majčinstvu Saša nije dobio. Rado bi Luna, ali srca nema, bar šapatom rekla: "Ti si moj sin!" Ali odmah, iz dubine duše, nešto strogo i oštro joj poručuje: "Spasli su mu život i oni imaju pravo na njega!" A iz srca se ta istinska vaga pravde ne spušta ni na jednu stranu, stoji kao uklesana na znaku jednakosti. I zato, istinu po drugi put strpljivo Luna čeka od mame Štefice. Ali i mamu Šteficu treba razumjeti. Pri svakom dolasku obitelji Domaćinović kroz suze stalno napominje: "Saša je naše dijete, on nam je volju za život vratio, našu kuću je obogatio, pa sad da

nam ga uzmete? Zašto su nam rekli da je bez oba roditelja? Sad je naš koliko i Vaš!" I u stalnoj dilemi o preimućstvu jedne ili druge obitelji, mama Štefica upita Sašu: "Saša, da li bi išao kod tete Lune, gde su još dve dobre curice?" Saša odvažno i uvrijeđeno odgovori: "Od Tebe i tate ja ne idem nigde, neka teta bude s nama!" To je bio siguran dokaz da je Saša na raskrsnici istine, a majci vedro saznanje da mu je srcu bliža.

Sve ostale Lunine posjete nisu urodile plodom. Svake godine pri godišnjem odmoru, porodica Domaćinović dolazila bi i u Sarajevo. Ali Saša nijedanput nije želio ostati u njemu, ako je tokom tolikih godina i sam došao do istine. Mladi zagrebački dječkić sa svojim "kaj", veoma je čudno posmatrao naš izgovor i naše ponašanje uopšte. U takvim momentima proklinjala bi Luna sebe. Zašto ga nije uzela dok je djete bio?

Ipak, već u prvoj, ranoj zrelosti, Saša je sam sebi priznao da "krv nije voda". Kad je došlo vrijeme upisa na fakultet, u Saši se iz dubine duše pojavila želja da studira sa pravim, očevim prezimenom - LEVI. Uz ljudsko objašnjenje i zahvalnost mami Štefici i tati Vinku, Saša se napokon našao u zagrljaju svoje prave majke Lunčike! Mamu Šteficu nikad nije zaboravio i naveći dio slobodnog vremena provodio bi kod njih u Zagrebu.

Prijateljstvo i bliski odnosi između dvije familije, ostali su sve do rata 1991. i sigurno će se posle rata obnoviti.

Naša draga i nezaboravna, topla, ljupka i iskrena Lunčika umrla je 1990.

Saša se sa svojom porodicom u toku ovog rata iselio u Izrael.

*

*

*

Dani u slobodnoj, lijépoj Banja Luci tekli su prijatno i brzo. 1945. prelazim u II brigadu Narodne Odbrane, u Tuzlu. Žalim mnogo svoj, čiste duše i zdrava tjela, krajiški grad. Na sreću, moju brigadu mnogo ne žalim. U prekomandi su mnogi meni dragi drugovi, a dolaze novi. Brišu se a postepeno će i potamneti svi nježni, u ranoj mladosti čudno doživljeni, skriveni otkucaji djevojačkog srca.

Vrlo brzo posle moje prekomande došla je iz Sarajeva za brigadnog ljekara Dr. Fertig Roza, Jevrejka koja je kao ljekar provela rat u Sarajevu. Saznavši za ratnu sudbinu Dr. Fertig, pretpostavila sam da će se malo teže uklopiti u naš, pomalo primitivni vojnički, a posebno partizanski način života. Tako je i bilo. Ugladana, otmena, fino vaspitana, osrednje stara osoba, drugačije je zamišljala sredinu u koju je došla. Željela sam da joj pomognem u zbližavanju sa mojom sredinom, ali to je teško išlo. Svi smo je poštovali. Cjenili smo njeno visoko stručno znanje, te nastojali da njenu ravnodušnost prema nama shvatimo. Sve je to prilično dugo trajalo, sve dok se Dr. Fertig nije sama uvjerila da se i sa tim našim običnim svjetom može drugovati. Na česta pitanja kako se nas dve toliko razlikujemo nalazila sam čini mi se ubjedljiv odgovor. "Dr. Fertig je Jevrejka poreklom iz evropskih zemalja, a ja Jevrejka iz balkanskih, i to bosanskih

gudura, eto zato smo u ponečemu različite!"

Vrijeme je odmicalo. Radile smo na bliskim poslovima. Kompetencije su nam se vrlo često podudarale. Borbe, i to vrlo česte, još uvijek su trajale. Za lakše ozlede ili oboljenja, po našem starom, uobičajenom pravilu, borci su otpremeni u bataljonske ambulante. Dr. Fertig, što iz sažaljenja prema njima, što iz nekih objektivnih okolnosti, željela ih je zadržati u brigadnoj ambulanti. A kako je konačno došla, ta naša dugo čekana sloboda, borci su nalazili bilo koji razlog da stignu do grada. Tu bi se sukobila naša shvatanja, na šta bi Dr. Roza rekla: "Ovde sam ja ljekar!" S obzirom da je to činjenica, a i da u njoj nalazim nešto svoje, blisko, ušutila bih. I Dr. Roza bi za sve eventualne neispravnosti u ambulanti, za koje bih ja snosila odgovornost nalazila neka stručna objašnjenja, kako bi me mogla pravdati. Tako smo doktorica i ja do kraja mog boravka u brigadi ostale bliske, ali na jednoj razumnoj distanci.

Posle moje demobilizacije i njenog brzog povratka u Sarajevo, često se susrećemo i postajemo mnogo bliskije.

Danas se Dr. Roza Fertig sa svojom porodicom, kao penzioner, nalazi u Ljubljani.

*

*

*

Veoma karakteristična i u ono vrijeme popularna ličnost, koju sam srela u Tuzli, bio je Kabiljo Danko.

Bila je to zima 1945-46. Tuzla, lijep bosanski grad. Svako veče na korzou srećemo se mi, partizani - oficiri, terenski, politički radnici. Među nama ima i predratnih školskih drugova. U oficirskom domu česte su igranke. Na oficirskom kursu nastavljam gimnaziju, peti razred. Većina oficira pohada niže razrede, malo nas je sa malom maturom. Jako smo popularni! Četvorogodišnji rat otjerao nas je iz školskih klupa, a sada nas sloboda vraća u njih. U razredu, iako smo već stariji, ponašamo se neozbiljno, skoro kao djeca, što je dokaz neiživljenog dačkog doba. Danas se ne može shvatiti kolika je u nama bila želja za učenjem i znanjem.

I u tim danima vraćenog mladalačkog, dačkog života, pojavi se u meni želja da se obučen baš kao nekada. Skidam te već omrzle pantalone, opasač i vojničku kapu, nosim samo dolamicu i čizme. Od jedne građanke dobila sam usku, sivu suknju. Visoke čarape nisam imala. Suknja je doticala čizme, te se moja crvena koljena nisu primećivala. Tako šetajući niz korzo, saznadoh da se u Srezu dijeli odjeća dobijena od američke pomoći, U.N.R.E. i da to dijeli Kabiljo Danko, kažu velika ličnost u Srezu. Sva srećna, ubjeđena da ću od njega dobiti čarape i sve ostalo što mi treba, uputih se u Srez. Krenula sam sa oduševljenjem, kao da rođenom bratu idem! Obratih mu se sasvim prisno, slobodno. Na moje veliko iznenađenje, razgovarao je vrlo kratko, nezainteresovan ko sam, šta sam i čija sam! Kod nas Jevreja, ratnika to mi je bio prvi takav slučaj. Videvši njegov hladan izraz, molila sam samo čarape. Njegov vrlo kratak odgovor bio je: "Ova roba dijeli se samo civilima." Vratila sam se kao vreloom vodom oparena. Usput razmišljam: "Ako je to naređenje, hoće da bude principijelan,

pogotovo kad je u pitanju osoba njegove nacije! Tako bih sigurno postupila i ja." U ratu i nekoliko godina posle rata, najveći broj ratnika bio je častan i pošten na svojim dužnostima. Ništa mu zamjerila nisam, ali mogao je samnom toplije razgovarati.

Jednog dana, uz nekolicinu oficira, pozvana sam na raport u Štab brigade. U mislima sam tražila svoje propuste i nevojničko ponašanje. U stroju za raport svi su se čudili. Tada će načelnik Štaba, bez ikakve uvertire: "A Ti, Judita, deset dana kućnog pritvora, jer po ulici hodaš bez kape i opasača!" Iznenađila sam se, ali komentarisala nisam. Krivo mi je, jer će me zafrkavati drugovi, ali mi zabrana izlaska iz ambulante ne pada teško. Odmah pomislih: "Hvala Ti, Danko, što me obukao nisi, jer kazna bi bila još žešća!"

*

*

*

Jednog dana u razgovoru sa nekim tuzlanskim ljekarima, saznajem da je u Srebrenici Dr. Albahari Avram. Po nekadašnjoj priči mojih roditelja pretpostavih da je to moj brat od strica, koji je pre rata živeo u Olovu. O njemu sam puno divnih anegdota slušala, ali ga se ne sjećam.

Željela sam što pre da ga vidim. U Srebrenici su bila dva voda naše brigade. Zamolih komandanta i krenuh prema Srebrenici. Jedva čekam da zagrlim Avrama, jednog od preživjelih. Tužno se prebrojavamo, jer je preko sedamdeset osoba iz šire familije Albaharija u ratu stradalo.

Mjestašce je zabito, u brdima, daleko od civilizacije. Svud unaokolo brda i planinska prostranstva. Uski, vijugavi put otegao se u beskonačnost. Sjedim u seoskim kolima koja uz svaku okuku škripe. Penjemo se polako u tu skučenu bosansku kasabu sa čudno građenim bosansko-istočnjačkim stilom kuća. Sve je to interesantno, nesvakidašnje! Bogati vijenac modro-zelenih smrča ovjenčava taj gradić. Dupli niz kao biser bjelih kućica sa dekorativnim, tamno smeđim čepencima, prostro se pred samu šumu sa obje strane.

Stigosmo pred kuću Dr. Albaharija koja je mala, uska, kao da je sazdana od samo jednog sobička. Penjemo se strmim drvenim stepenicama i ulazimo, zaista, u samo jednu sobicu. Za stolom, u nekom poslu je doktorova supruga Nevenka. Uz blag pogled, sa velikim čuđenjem, upita nas: "Koga Vi tražite?" Prilazim joj ljupko i kažem: "Ja sam Avramova sestra!" Od velikog uzbuđenja, jer mu je poznavala sestre, a ni jedna nije živa, uzviknu: "Ma koja sestra?!" Trže se, i ne prepoznavši u meni ni jednu njegovu sestru, malo zastade, uozbilji pogled i napokon nas ponudi da sjednemo. U daljem razgovoru, sve je došlo na svoje mjesto, popismo sok od borovnice i krenusmo u bolnicu.

U bolnici sličan prizor. Dr. Albahari znao me je kao malu, predškolsku curicu. Tada je kao gimnazijalac dolazio kod nas na školske ferije. Sad me ne prepoznaje. Ali osjećam, da u mojim očima, liku i nečemu duboko u meni, pretpostavlja da smo svoji! Nemam strpljenja i ne želim nikakva iščekivanja! Ponosno, rodbinski rekoh: "Ja sam Judita!" Kako sam u velikoj, široj

familiji Albaharija bila jedina Judita, Avram me zagrlji, izljubi i izusti njemu nezaboravni nadimak "Babickan". Tada smo se zaista slatko nasmejali.

Dva dana provedena sa Nenom i Avramom, za svo troje, bila je velika radost. Po želji Avramovoj, iako nijedna od nas nije umela, pravile smo pastel i haminadus jaja. Sjećanje na četvero očeve braće i jedne sestre sa djecom i unučadima, kojih nema među živima, izaziva tugu i duboki osjećaj usamljenosti.

Dr. Albahari još je odavno, službujući u Olovu, poznat kao entuzijasta u svom pozivu, iskreni narodni čovjek i poštovalac i ljubitelj svoje Otadžbine. Kao takav, dolaskom iz zarobljeništva tražio je radno mjesto gde bi bio najpotrebniji. Odredište je bilo Srebrenica, područje sa već odavno poznatim endemskim sifilisom. Danonoćno je po bespućima, bez prevoza, a često i bez pratnje, obilazio Dr. Albahari sva okolna sela. Bez bojazni i predrasuda ulazio je u primitivne, prljave seoske izbe u kojima su bili ljudi bolesni od raznih infektivnih oboljenja.

Mlad, lijep, i ugledan doktor, i njegova još ljepša supruga nalik na Jevrejku - vedrih, veselih crnih očiju, nisu imali mnogo vremena jedno za drugo. Obnova je tražila maksimum od svih. On, kao ljekar, i Nena kao učiteljica, dali su svo svoje vrijeme, znanje i snagu tom zaostalom kraju. Njegova vjerna i iznad svega zaljubljena Nena, sa posebnom sjetom, a ujedno i ponosom priča da je sve četiri godine rata slala svome Avramu pakete u zarobljeništvo. Na to će plemeniti i iznad svega obazrivi Avram: "E, moja, Neno, pored velike ljubavi koju nam je rat nasilno otrgao, cjenio sam i Tvoju četvorogodišnju brigu za mene i želio je uzvratiti doživotnom ljubavlju prema Tebi!"

Naš rastanak bio je tužan, ali u podsvjesti veseo. Znali smo da će nas jednog dana zajednički život u našem tradicionalno familijarnom Sarajevu opet zbližiti. Nena i Avram imaju četvero lijepe, pametne i dobre djece. Svi nose imena Avramove braće i sestara: Hana, Rena, Luna i Salamon. Iz pijeteta prema Avramovoj obitelji, koja je u logoru stradala, svojoj djeci ta imena poklonila je pokojna Nena!

Negde u razmaku od dve godine, 1975. i 1977. dve plemenite i drage duše napustile su nas.

Našem dragom bratu Avramu vječno smo zahvalni za neumornu brigu i angažovanje oko nas u familiji. Kao i za sve naše prijatelje i poznanike, koje mu, kao i nas, ni u pola noći nije bilo teško obići.

*

*

*

Nažalost, tek pred moj odlazak iz Tuzle saznadoh za tragičnu smrt moje rođake Albahari Roze i njene sedmogodišnje kćerkice Herte. Kao svršeni farmaceut, a poznati komunistički aktivista u Zagrebu, nije nigde mogla dobiti posao. Na njenu, tada sreću ali ubrzo tragičnu nesreću, našla je posao u Tuzli. Bila je srećna da se zaposli gde bilo. U Tuzlu je došla tri godine pred II svjetski rat. Kako bi izbjegla progone i česta hapšenja, povukla se u miran život. Tri godine takvog života u malom bosanskom gradiću

potpuno su smirile do tada stalno napetu Rozu.

Kao samohranoj majci, želja joj je bila da djetetu omogući udoban i pristojan život. Njena bistra i dobra curica bila je među prvim đacima u školi. Ponašanjem i plemenitošću odskakala je od sve tuzlanske djece. Roza je bila puna sebe! Rjetko kome se javljala. Djete, koje je po svojoj volji rodila, bilo joj je sasvim dovoljno za održanje svog porodičnog, srećnog kutka.

Život u tuzlanskoj dolini nije joj bio stran, u njenom zagrljaju je i rođena. Taj tihi život među njenim Bosancima opustio i odmorio ju je. Podsjećao ju je na davne djetinje dane u gradiću Olovu. Iako se iz političkog života potpuno povukla, kroz farmaceutске usluge, savjete i novčana davanja, pomagala je siromašne radnike i seljake.

U Zagreb, svoj ranom mladošću opjevani grad, malo je navraćala. Željela je da iz sjećanja, koliko je moguće, gorke dane provedene u njemu naknadno zaboravi.

Ubrzo, došla je i 1941. Iako je za vrijeme boravka u Tuzli bila povučena, za politiku nezainteresovana, ustaše su je odmah pronašle. Već septembra, Roza i njena kćerkica bile su uhapšene. O njoj su imali sve podatke, zbog čega je moguće vjerovati da su je mučili i zlostavljali. Pri otpremanju na železničku stanicu, vjerovatno radi deportacije u logor, Roza je, ne znajući njihovu dalju sudbinu, ubjeđena da je svemu kraj i najvjerovatnije već u potpunom nervnom rastrojstvu, snažno, iz sveg grla uziknula: "Živjela Komunistička partija, živeo Sovjetski Savez!" Istog momenta kiša rafalnih metaka pokosila je Rozu, a uz nju i njenu miljenicu Hertu. Poneki prolaznik bi sa tugom bacio diskretan pogled na njih. Većina prolaznika, ustaški raspoložena rulja, sa užitkom je pljuvala po njima.

Tokom još nekoliko provedenih nedelja u Tuzli, pokušavala sam pronaći njihov grob. Kretala sam se od groblja do groblja po zabačenim baštama i avlijama. Koga god bih pitala, svi su slijegali ramenima, odgovarajući: "Ne znam ništa." Ni do kakve dokumentacije se nije moglo doći, jer su ustaše pred svoj slom sve palile i uništavale. Tako da je i do danas Rozin grob, kao i bezbroj ostalih, ostao neznan.

Lutajući po tuzlanskim obroncima i padinama, kroz glavu su mi se, kao lagani film, nizale slike moje rane mladosti i prvog susreta sa Rozom. Kao studentkinja, član naprednog komunističkog pokreta, bila je stražarski sprovedena u Lušci Palanku kod strica Albahari Davida. Kod nas bi boravila duže vremena, sve dok od vlasti ne bi dobila dozvolu za povratak u Zagreb. Bila je crna, visoka, kao čigra pokretna i lagana, u licu prilično gruba. U prvi mah dosta nas je odbijala. Kako je vrijeme odmicalo, svojim veselim, zabavnim i duhovitim stavom postajala nam je nešto bliža. Uz bezbroj lijepih pripovjedaka, pjesama, igara, crteža, križaljki, rebusa sa kojim nas je zabavljala, počela je sve više da nas privlači. Tako okupljajući i seosku djecu sa nama, smatrala je da čini humane i korisne geste, a za sebe nalazila razonodu i duševno rasterećenje.

Od sedmočlane porodice strica Dude iz Zagreba, preživjela je samo Dr. Albahari Cila, dok su svi ostali, u partizanima i po logorima izginuli. Moni Albahari proglašen je Narodnim herojem.

*

*

*

Jedno kratko vrijeme u našoj III Diviziji Narodne Odbrane, referent saniteta bila je Dr. Papo Roza. Bila je veoma stručan i požrtvovan sanitetski radnik. Među svima je bila voljena, pravi narodni ljekar, sa pristupačnim i toplim odnosom prema svima. Nas, svoje mlado osoblje, pazila je kao svoju djecu, savjetovala i u svemu pomagala.

Za to malo vremena, dok je rukovodila našim sanitetom, otpočeo je pravi rad na usavršavanju naše službe. Posebnu brigu posvetila je stručnom usavršavanju sanitetskog osoblja. Željeli smo je vidjeti u brigadi i svaki njen dolazak bi našem sanitetu pružao nova saznanja.

Tada je veliki broj našeg sanitetskog kadra odlazio u Sovjetski Savez na školovanje i usavršavanje. Bila sam ubjeđena da ću biti među prvima! Po svim kriterijumima tako je trebalo biti. Možda nisam u pravu? Mi smo čeznuli za tom zemljom koju smo tada smatrali svojom! Svi smo željeli ići u tu "svoju zemlju", ne samo zbog nauke, nego i zbog ljubavi koju smo prema Rusiji i ruskom narodu gajili. Ne znam iz kojih razloga nisam došla u obzir. Ostalo mi je krivo zbog Dr. Papo. Vjerovatno bi uskoro nastupajuća Rezolucija Informbiroa moj životni tok potpuno izmjenila i bacila u sunovrat. Možda Dr. Papo mogu za to da zahvalim?!

Dr. Papo Roza, preminula je u Beogradu pre nekoliko godina.

*

*

*

Već je maj 1946. Osjećam da mi više nije mjesto u armiji. Želim se vratiti kući, roditeljima i pravoj dačkoj mladosti! Pored toga, česta vojna obuka kojoj nisam bila sklona, mnogo me je odbijala od vojske. Osjetila sam potrebu za drugom, meni prikladnom naukom. Tek poslije tri molbe, dobijam dozvolu za demobilizaciju. Zadovoljna, skidam šinjel i krećem za Sarajevo, gde će uskoro i moji doći. To su teški i dirljivi momenti. Zao mi je napustiti svoje ratne drugove, sa kojima sam djelila i dobro i zlo, koji su nama, djevojkama u ratu bili istinski zaštitnici i prava braća. Izuzetak bi činili rjetki pojedinci, koji bi za svoje prestupe bili rigorozno kažnjavani.

Vrlo brzo, dolaskom kući, uvjerala sam se da je napuštanje armije moja najveća greška u životu. Kroz studentski život u civilstvu, zajedno sa roditeljima, veoma teško smo prolazili. Ja sam zapravo, spala na teret starih, iznemoglih roditelja. Mjesto da ja hranim njih, hranili su oni mene. Kao vojni student, kroz taj život prošla bih znatno normalnije i završila medicinski fakultet, što mi je neodoljiva želja bila!

Na kraju rata, naša uža i šira familija Albaharija nastanjuje se uglavnom u Sarajevu. Nažalost, samo porodica Albahari Samia i naša preživjele su rat, dok su sve ostale, znatno okrnjene, a mnoge i potpuno utrte. Moji roditelji živjeli su još četrdeset godina poslije rata, skromnim ali lijepim životom.

